

September 2023-3

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Eten rond de dood   **Wandelen in Sittard**
Leids predikantengraf   **Herdenkingsbank in Keern**

REDACTIONEEL / KORT VAN MEMORIE

Onlangs vroeg journalist Roland Vonk de Algemene Begraafplaats Crooswijk in Rotterdam om informatie over het graf van Koos Speenhoff (1870-1945). Speenhoff was in zijn tijd een nationaal bekende dichter-zanger, pionier van de Nederlandse kleinkunst.

Zijn graf is er nog, ook al wordt er sinds 2006 niet meer voor betaald en verdient het een opknappbeurt. De beheerder mag Jacobus Hendrikus dan niet kennen, dat betekent gelukkig niet dat het graf ongemerkt geruimd kan worden want, zoals dezelfde beheerder zegt: 'Voor het graf van Speenhoff is er nog geen toetsing geweest.' Bij die toetsing zal ongetwijfeld blijken dat dit graf bewaard moet worden.

Want inderdaad, wij willen niet meemaken dat de ruiming van het graf van de nationaal befaamde schrijfster Anna Blaman, ook in Rotterdam begraven, weer opgerakeld moet worden. Een andere bekende vergissing is de ruiming van het graf van Theo Thijssen, de schrijver van *Kees de jongen* (1923). Dat gebeurde in Amsterdam, maar het kan geen kwaad dat Vonk nu alvast de aandacht op de statuur van Speenhoff heeft gevestigd. De herinnering van begraafplaats of kerkhof reikt vaak niet heel ver terug en de lijst van cultuurhistorisch belangrijke graven die bewaard moeten blijven, ontbreekt nog te vaak.

Korrie Korevaart, hoofdredacteur

MENS & PLEK / LIZZ HEIJN, MEDEWERKER COMMUNICATIE & EVENTS

Lizz Heijn (27): 'Ik heb al lang belangstelling voor de dood. Neem het verschijnsel dat we zover van het sterven af zijn komen te staan. Terwijl we vroeger zelf de lijkverzorging deden. Mijn leeftijdgenoten vonden mijn belangstelling vooral *creepy*. Maar ik vond de dood al jong essentieel. Je krijgt er hoe dan ook mee te maken, dus wen er maar aan.' Er was geen aanleiding voor haar belangstelling, zoals een concreet sterfgeval in de familie. Integendeel: thuis werd er niet zo over de dood gesproken.

Lizz woont in Watergraafsmeer, vlak bij haar werk bij het Amsterdamse uitvaartmuseum Tot Zover, waar het draait om rituelen en gewoonten rond de dood. Ze heeft een tijdje cultureel erfgoed gestudeerd en deed daarna de mbo-opleiding Art & Design. Fijn vond ze de vormgevingsvakken, met veel praktijkstages; kunstenaar wilde ze niet worden. Ze raakte in het management bij een commercieel bedrijf, maar dat beviel uiteindelijk toch niet. Liever terug naar de cultuur. Dus solliciteerde ze op de baan die ze nu heeft, bij het uitvaartmuseum.

'Toen ik de vacature zag, ben ik keihard gaan werken aan de opdrachten die de sollicitant moest maken. Ik maakte een grafkistje met een skeletje erop gegraveerd, met een motivatiebrief met uitleg waarom ik in de kist gelegd

was voor deze baan.' Het is afwisselend werk: de ene dag sjouwt ze met computers, de volgende dag bedenkt ze een communicatiestrategie. Wanneer is het museum succesvol? 'Als we de drempel kunnen verlagen. Zoals voor jongeren in de Museumnacht. Hier zagen ze dat de dood ook weer niet zo eng is, waardoor ze erover durven praten.'

Begraven of cremen? 'Misschien resomeren.' Lizz vindt het een geniaal, natuurvriendelijk concept dat weinig energie vergt. Haar funeraire plek van nu is het museum, vooral de kleine museumtuin, met grafstenen en kunst: 'Ik kom daar graag als ik even moet uitblazen van het werk.'

Korrie Korevaart

Lizz Heijn in de tuin van museum Tot Zover, bij het kunstwerk Koffie- en Cakefontein van Peer Vink (2023).

Terebint

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijd groene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebint, tijdschrift voor funerair erfgoed
37 (2023) 3 ISSN: 1382-5259.
Uitgave van Terebint, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks (eindredacteur)
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebint.nl
W terebint.nl
f @TijdschriftTerebint

Bureau Stichting Terebint

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebint.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bartho Hendriksen (voorzitter)
Elvire Vesseur (secretaris)
Arnold Visser (penningmeester)
Korrie Korevaart (lid)
Arja Nobel (lid)
Eward Timmerman (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebint aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebint beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen, en uitnodigingen voor onze bijeenkomsten en excursies (met korting)? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 35
idem met partner/huisgenoot € 47,50
bedrijven / instellingen € 80
bibliotheken / archieven € 35

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

INHOUD

4 Carolina Verhoeven

Etnoloog Verhoeven verdiepte zich in de rol van voedsel bij uitvaarten en begrafenissen. Ze werkte ook mee aan de tentoonstelling Een lekkere dood. Wat is er zo opvallend rond eten bij de dood?

18 Leids predikantengraf

Onder de enorme beuk op de historische begraafplaats aan de Groenesteeg ligt een bijzondere grafkelder, het onderdak van vier gereformeerde dominees.

22 Herdenkingsbank in Keern

De winnaar van de Gouden Terebinth 2022 heeft de prijs nuttig besteed: de vrijwilligers vroegen een kunstenaar een mozaïekbank te ontwerpen, maar ze moesten ook zelf aan de ba(n)k.

12 Lahrhof in Sittard

Er zijn meer mooie begraafplaatsen in Limburg dan die in Roermond en Maastricht. Wie deze nazomer een wandeling op een minder bekende plek wil maken, reist naar Sittard.

ALLES IN DIT NUMMER

- 2 Redactioneel
- 2 Mens & plek: Lizz Heijn
- 4 Etnoloog Carolina Verhoeven
- 6 Tentoonstelling over de band tussen uitvaart en eten
- 8 Het kerkhof van de Walburgiskerk in Zutphen
- 12 Funeraire wandeling: rustplaats van Toon Hermans en Jan de Boeienkoning
- 16 Fotoreportage: Begraaf- en gedenkpark Lahrhof
- 18 Leids predikantengraf: vier dominees in één graf
- 22 Winnaar Gouden Terebinth 2022 onthult herdenkingsbank
- 24 Graven Javaanse contractarbeiders
- 25 Boeken
- 26 Leren op een begraafplaats
- 28 Themadag Gedenkwaardig erfgoed op buitenplaatsen
- 30 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 31 Uit het veld: Chris Potze
- 32 Toen... in Zutphen

Foto voorzijde: Modern grafmonument op Begraaf- en gedenkpark Lahrhof, in Sittard (p. 12). Foto Bert Pierik

Etnoloog Carolina Verhoeven:

‘Voedsel speelt een rol in veel doods- en begrafenisrituelen’

Recept voor sprits op een grafsteen, zie ook p. 30. Foto Yuki Iwamura

Een boer, een visser, een priester: aan veel afbeeldingen op grafstenen kun je zien wat het beroep was van degenen die er begraven ligt. Een koe, of een kist met pastaak, wortel, rapen en warmoes, de paling-aak, de kelk met hostie... ze verwijzen ernaar. Voedsel is in talloze culturen een belangrijk element in de doods- en begrafenisrituelen. Culinair etnoloog Carolina Verhoeven weet er veel van.

De etnologie richt zich op cultuurverschijnselen, nu en in het verleden. Carolina Verhoeven was een van de eerste culinair etnologen in Nederland. Ze specialiseerde zich al snel in de (vroegere) plattelandskeuken, die minder aandacht kreeg dan de kookcultuur van de elite. Nu is ze hoofd van het Culinair Historisch Erfgoedcentrum in Haulerwijk (Friesland) en beheerder van het bijbehorende museum over de voorbije Nederlandse kookcultuur. Ook schrijft ze een blog.

Probleem oplossen

Sinds 2004 heeft Verhoeven op verzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) over de aardbol gereisd om specifieke voedselproblemen op te lossen. Hierbij kun je denken – haar eerste reis – aan de dreigende hongersnood bij een stam in Afrika, waar de oogst was mislukt: alle gewassen waren onverkoopbaar, omdat ze waren platgeslagen door hevige neerslag. Verhoeven hielp de mensen hun groenten te drogen en ze in zakjes te verkopen als gedroogde grondstof voor soep. Ze werden zelfs verkocht bij het Wereldkampioenschap Voetbal in 2004 in Portugal.

Geïntrigeerd door rituelen

Al Verhoevens reizen voor BZ hadden als doel soortgelijke en andere voedselproblemen op te lossen. Verhoeven toog naar Afrika (onder andere Zimbabwe), Zuid-Amerika (bijvoorbeeld Guatemala), Azië (waaronder Myanmar), Siberië en Mongolië en, dichterbij, naar Oost-Europa, waaronder Oekraïne. Ze zette een halal vleesfabriek op, een zoutlijn van diverse soorten zout en een conservenfabriek. Ze gaf leiding aan het verwerken van cacaonoten tot energierijke repen voor soldaten in Mali en aan de productie van snoepjes met veel vitamines voor bergwandelaars in Kampala. Vaak raakte ze nauw bij de levens van de mensen betrokken, en daaruit volgden uitnodigingen bij geboortes en voor begrafenissen. Met name de doodsrituelen intrigeerden Verhoeven meer en meer en ze besloot ze te gaan documenteren, ook mondeling doorgegeven rituelen.

Overdadige begraafcultuur

Er komt geen eind aan de reeks verhalen die Verhoeven uit haar fabelachtige geheugen weet op te diepen. Geen dood zonder rituelen, is haar conclusie, overal en in alle tijden, al zijn ze soms gruwelijk. Dode baby's die door roofvogels worden opgegeten, zoals Verhoeven nog in 2018 in Mongolië in optekende. En ongedoopte, katholieke baby's die niet begraven mochten worden in door een priester gewijde grond. Ze werden 'achter de heg' begraven. Ook in Nederland.

Deze, vooral voor de directe familie, wrede traditie, week af van de overdadige doods- en begraafcultuur die de ka-

tholieken er doorgaans op na hielden (en nog), met goed eten en drinken. De tot Friezin geëvolueerde Brabantse Verhoeven weet nog dat in haar jeugd gesproken werd van ‘begravenisfeesten’: ‘Mijn zusjes die tien jaar jonger zijn, weten dat niet meer want het ritueel is versoberd, maar ik weet nog dat begravenissen gezellige bijeenkomsten waren. Er werd een rijke koffietafel geserveerd met soep, ham en luxe broodjes. De achtergrond was de blijdschap omdat iemand naar de hemel ging.’ Dit gebeurde vooral bij oudere gestorvenen, want er waren net zo goed ook jonge mensen te betreuren, of moeders die stierven in het kraambed. Uitgestorven is de Brabantse koffietafel bij een begravenis nog zeker niet. Tegenwoordig komt als afsluitend ritueel, ook onder gelovigen, steeds vaker uitbundig cafébezoek voor. Verhoeven stelt vast dat het contrast met de soberder protestanten aanzienlijk is. Daar vindt condoleren vaak vóór de uitvaart of de crematie plaats en gaat na afloop iedereen weer huiswaarts.

De betekenis van objecten

Verhoeven vertelt dat veel cultuuruitingen rond rouw-diensten een symbolische betekenis hebben. In sommige culturen, ook in Nederland, speelt de krakeling een rol. Zie haar artikel in *Terebinth* 2021-2. Dit ‘koekje zonder begin of eind’, staat voor het eeuwige leven. ‘In bijna alle provincies, kwam ik dit tegen. In Friesland werd een begravenis zelfs een krakelingenfeest genoemd.’ Zijn in Friesland de soeskrakelingen in trek, in Neede vind je de zoute krakelingen. Zout symboliseert tranen, het bittere der aarde. En het spreekwoordelijke plakje cake dat bij uitvaarten nog steeds bij het kopje koffie wordt geserveerd, gaat eveneens ver terug in de geschiedenis. Verhoeven: ‘Het stamt uit de tijd dat het, ook in de Lage Landen, gebruik was een koek te verdelen over de naakte

huid van een overledene. Het lijkvocht trok in de koek en alle aanwezigen kregen een stukje te eten om de geest van de overledene deelachtig te worden.’ Gelukkig hebben alleen de cake en het wat zompige karakter daarvan dit ritueel overleefd. Met ongeveer dezelfde motieven werd in andere culturen de as van een gecremeerde overledene door een pap gemengd waarvan alle aanwezigen aten. Verhoeven kwam dit een paar jaar geleden nog tegen in Senegal en elders in Afrika.

Voedsel als verwijzing van alle tijden

Verwijzingen naar beroepen in de vorm van afbeeldingen op de grafsteen zijn van alle tijden en het verschijnsel komt in alle lagen van de bevolking voor, stelt Verhoeven. Vaak gaat het daarbij om voedsel. Een geknakte korenaar als beeltenis op een grafsteen had weer een andere betekenis: ‘Die stond voor het geknakte leven, dus voor iemand die in de bloei van zijn of haar leven was gestorven.’

Elders in de wereld, met name in de Verenigde Staten, zijn voorbeelden bekend van hele recepten op grafstenen; sommige recepten worden (letterlijk) als geheim meegenomen in het graf, anderen willen hun unieke recept na hun dood juist via hun grafsteen delen. Bijvoorbeeld dat van die heerlijke appeltaart. Helaas heeft Verhoeven er in Nederland nog geen aangetroffen, maar wie weet wat er nog opduikt.

Een heel enkele keer worden op een graf als verwijzing naar de overledene groenten gekweekt in plaats van dat het wordt getooid met bloemen en planten. Ook hier geldt: voedsel verbindt, zeker in tijden van verlies, rouw en verdriet.

Corine Hendriks

Voedseloffer bij Chinees graf op begraafplaats Kranenburg in Zwolle. Foto Bert Pierik

TENTOONSTELLING OVER DE ONVERBREKELIJKE BAND TUSSEN UITVAART EN ETEN

L'Epicerie du monde (2018), kamergrote installatie van Erik Mattijssen. Foto Lotte van Dale Hires

Met de relativiserende titel 'Een lekkere dood' is in uitvaartmuseum Tot Zover een tentoonstelling te zien over de innige band tussen uitvaart en eten. Die bestaat in vrijwel alle culturen, in de ene wat sterker dan in de andere. De tentoonstelling zelf laat zien dat er ook met humor naar het thema kan worden gekeken.

In een hilarische parodie op *the making of* van het bekende plakje cake dat na afloop van een uitvaartplechtigheid bij het kopje koffie wordt geserveerd, bakken de kunstenaars Studio Lernert & Sander en Aux Raus in hun video cake in een levensgrote doods-kist. Die heeft immers ongeveer de vorm van een cakebakblik.

Wat eten we na de uitvaart?

Op grond van cijfermateriaal van DELA is er uitgezocht wat in Nederland in een maaltijd na de uitvaart het meest wordt genuttigd. Runderbouillon staat op de eerste plaats, waarin Brabant een groot aandeel heeft, aldaar het liefst in combinatie met luxe broodjes en/of worstenbroodjes. Op 2 staan bitterballen, op 3 volgt vlaai en pas op 4 de roomboter cake. Zou die op zijn retour zijn? Het heeft het museum er niet van weerhouden om bij de opening van de tentoonstelling op 2 juni stukjes cake klaar te zetten voor de bezoekers. Dit hield ook verband met de 'rouwcakeproeverij', die *De Volkskrant* in mei organiseerde. Welke is eigenlijk de lekkerste? Winnaar werd de Noord-Brabantse Bakkerij Bekkers. Een uitvaartcake moet lekker smeug en smaakvol zijn, bijvoorbeeld door toevoeging van citroen, aldus de jury. Maar de smaak mag niet té uitgesproken zijn. Vanzelfsprekend was de cake bij de opening betrokken van Bekkers.

Het half lege kopje koffie

Een herkenbaar beeld vormt de bijdrage van Alicia Framis, getiteld *Somebody left*. Op een sokkel staat een half kopje koffie. De installatie verwijst zowel naar de overledene als naar een aanwezige die van de koffie dronk maar wegging voor het kopje leeg was. De koffie staat, aangedreven door een in de sokkel verwerkt apparaatje, heel zachtjes in het kopje te trillen, zoals je in het echt als gevolg van beweging rond de tafel in een kopje ook kunt zien gebeuren. Volgens een medewerker wordt de koffie elke dag ververs.

Hazel Ling maakte foto's van mensen die toasten en proosten bij de kist van de overledene. Dat gebeurt wel bij een dichte kist: is de kist open, dan trekken de nabestaanden zich met hun drankje toch liever subtiel terug in een belendende kamer, zo is te zien.

Alcohol: terug van weggeweest

Zo komen we bij de alcohol, terug van lang weggeweest. In Nederland werd in de middeleeuwen royaal alcohol ingenomen na een begrafenis. De hogere klasse dronk wijn, de lagere klasse bier. Dit alcoholgebruik mondde vaak uit in drinkgelagen en bij de lagere klassen resulteerden die in openbare dronkenschap en overlast; de hogere klasse liet zich immers in koetsen thuisbrengen.

De tentoonstelling loopt tot 11 februari 2024 en wordt vergezeld van een gelijknamige publicatie, inclusief catalogus: Rob Bruntink e.a., *Een lekkere dood. Wat eten we bij afscheid en rouw?* (Amsterdam: Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, 2023) ISBN 978-90-832442-0-4, 51 pp., € 7,50.

Dit leidde onder Karel de Grote al tot een alcoholverbod bij begrafenissen, maar niemand hield zich daaraan. Hoe kwam het dan toch tot vermindering van alcoholgebruik bij uitvaarten?

In de achttiende eeuw dienden zich in de hogere klasse nieuwe genotsmiddelen aan: koffie, thee, cacao en tabak verdreven het alcoholgebruik grotendeels. Dit verschijnsel verspreidde zich ook onder de lagere klasse. Lange tijd domineerden koffie en thee. Pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw werd het weer gebruikelijk om na de uitvaart (ook) een alcoholisch drankje te schenken. Dat is op de tentoonstelling te zien op de foto's en aan het werk van Erik Mattijssen: hij schilderde op de muren een kamer vol met wat er in allerlei culturen zoal gegeten en gedronken wordt bij uitvaarten. De kamer lijkt een ouderwetse kruidenierszaak met ruim alcohol in het assortiment. 'L'Epicerie du monde', noemt Mattijssen zijn installatie.

Vaste pendant

De tentoonstelling vindt zijn pendant in de vaste collectie van het museum, in de opgestelde doodskisten die elk staan voor een cultuur: Hindoestaans, Arabisch, westers, Hebreeuws, enz. In de kisten worden de voedselwaren getoond die rouwenden bij crematie of begrafenis in de betreffende cultuur nuttigen. Daaruit blijkt zonneklaar dat rouwen en eten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In de ene cultuur gaat het er wat soberder aan toe dan in de andere, dat dan weer wel. Er zijn zelfs verschillen tussen buurlanden. Zo vertelde museumdirecteur Guus Sluiter bij de opening dat Britten vaak nogal onder de indruk zijn van de Nederlandse rouw-eetcultuur: in Engeland begeeft men zich na de plechtigheid naar de pub, waar de drankjes voor eigen rekening zijn.

Vanitasbeeldjes

Vermeldenswaard zijn de zogenoemde vanitasbeeldjes van Gijs Assmann. Vanitas betekent 'vergankelijkheid'. Assmann maakt al sinds 1992 beeldjes van 20 tot 30 cm hoog, geïnspireerd op telkens één bepaalde persoon uit zijn omgeving. De beeldjes en de gebruikte materialen zijn extreem verschillend, net als mensen. Eén beeldje is gemaakt van gelakte klei uitlopend in een ijshoorntje. In een ander is een 'Hemaworst' verwerkt, en heel veel glinsterende blingblingstenen. Weer een ander is gemaakt van kokosnoot en stof. Als je ernaar kijkt, denk je inderdaad een beetje te weten wat voor persoon degene is voor wie het beeldje is gemaakt.

Vrolijke maskers uit Mexico

Opvallend vrolijk is het werk van Carmen Schabracq. Zij maakte maskers van breiwerk in felle kleuren. Maskers

spelen een belangrijke rol op de Mexicaanse Dag van de Doden, een feest dat op 1 of 2 november wordt gevierd. Het idee erachter is dat de doden op die dagen terugkeren en eten en drinken met de levenden. Het is gebruikelijk om dan maskers te dragen die de doden verbeelden.

Rouwkost

Bij de opening van de tentoonstelling werd ook bier geserveerd van het merk Troost (bestaat echt), en rouwkost – een mooie taalvondst van het museum – zoals rauwkost met een sausje. Verder was er de krakeling (het oudste (rouw)koekje van Nederland), die verwijst naar het eeuwige leven. En als officiële openingshandeling gooiden aanwezigen een jonge jenever, ook een vaste gast bij veel uitvaarten, achterover.

Aan symboliek geen gebrek in de tentoonstelling in het prachtig gelegen uitvaartmuseum, bij de ingang van begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Dompel u onder in dit compacte, leerzame museum en in de tentoonstelling Een Lekkere Dood.

Corine Hendriks

Vanitas-beeldje van Gijs Assmann, *Bezwijming* (2018). Foto Peter Lange

Het kerkhof van de Walburgiskerk in Zutphen

RIJKE STINKERDS EN ARME SLOEBERS

Tekst en foto's Louis Peeters

Louis Peeters is actief als stadsgids in Zutphen en tevens gids in de Walburgiskerk. Hij heeft de ruim 250 grafzerken en 26 grafkelders geïnventariseerd, gedocumenteerd en gefotografeerd.

Met het Edict van Paderborn uit 785 werd begraven in onze streken verplicht: Karel de Grote verbood de 'heidense' gewoonte van lijkverbranding. Anders dan in de prehistorie en de oudheid werden doden in de middeleeuwen weer binnen de gemeenschap begraven op gewijde begraafplaatsen, meestal naast parochiale kerken. In en rond de Sint Walburgiskerk in Zutphen ging het in ieder geval zo vanaf het einde van de elfde eeuw.

Het begraven in en om kerken duurde tot in het begin van de negentiende eeuw. Vanaf 1811, onder het bewind van Napoleon, mocht het niet meer. De nieuwe koning, Willem I, hief dit verbod in 1813 weliswaar weer op, maar het besef groeide dat het begraven van grote aantallen doden in een dichtbevolkte stad risico's voor de volksgezondheid met zich meebracht. Op 1 januari 1829 werd het begraven in de stad bij Koninklijk Besluit helemaal verboden, hoewel nog vaak dispensatie werd gegeven. Ook in Zutphen, mede omdat de nieuwe begraafplaats buiten de stad nog niet klaar was (zie *Terebinth* 2023-1, p. 8). De jongst gedateerde steen in de kerk stamt uit 1825. Tot ongeveer 1840 werden overledenen nog wel in de 26 familiekersen van de Walburgiskerk bijgezet.

Begraven in de kerk

Met de eerste kerkgebouwen kwam ook de behoefte om in die kerken te begraven. De oudste zerken in de Walburgiskerk zijn priesterzerken, meestal voorzien van een kelk, hét teken van de priesterlijke waardigheid. Het zijn de zerken van kanunniken, dekens en vicarissen. Vaak werden ze begraven in de buurt van een van de dertig altaren in de kerk, bij het altaar waaraan zij verbonden waren.

Interieur van de Walburgiskerk. Linksonder het kerkhof.

De oudst gedateerde zerk vermeldt het jaar 1416. De concilies verzetten zich aanvankelijk tegen het begraven van leken in de kerk, maar dat verbod hield geen stand. Kerken werden door de stedelijke elite ondersteund, bij uitbreiding of bij het oprichten van een altaar. Door deze schenkingen kreeg de kerk steeds meer verplichtingen aan zijn weldoeners. Zij konden een eigen graf in de kerk kopen en zo de eigen naam en de familiestatus vastleggen, en zich verzekeren van een prettig hiernamaals. Uit de rekeningen van de kerkmeester valt op te maken dat de kerkvloer tot in de negentiende eeuw zeker geen mooie, egale vlakte was. Door de vele bijzettingen in de kerk sloten de graven niet allemaal even goed meer en de geur van verrotting moet soms ondraaglijk zijn geweest. Terecht dus: 'rijke stinkers'. In de taakomschrijving van de kosters stond dat ze 's morgens vroeg meteen de deuren van de kerk tegen elkaar open moesten zetten.

Begraven op het kerkhof

De overgrote meerderheid van de bevolking van Zutphen werd niet begraven in de kerk, maar kreeg een plaats op het kerkhof, zonder zerk of kruis. Alleen gedoopte personen en 'mensen vrij van zonden' mochten op het kerkhof in gewijde grond worden begraven; de overige kregen een plaats in niet-gewijde aarde, op een dodenakker net buiten de stadsmuur. Kerkhoven waren gedu-

rende de middeleeuwen niet heel erg groot en wanneer op het kerkhof in Zutphen overbevolking dreigde, werden beenderen opgegraven en bijgezet in een knekelhuisje aan de zuidkant van de kerk. In 1566 krijgt 'Johan de dootgraver' opdracht om het huisje leeg te maken en de beenderen naar een hol gedeelte van de stadsmuur over te brengen.

De aanwezigheid van het kerkhof bij de Walburgiskerk vinden we ook terug in de 22 nummers die buiten uitgehakt zijn in de noordoostelijke kerkmuur. Dit zijn de eindcijfers van de rijen graven die daar lagen. Van dit kerkhof is een plattegrond aanwezig in het Stadsarchief, waaruit blijkt dat er 677 graven waren. Deze graven lagen oostwaarts gericht in 62 rijen en waren – zoals op de meeste kerkhoven in ons land – gelegen aan de zuidoost- en oostzijde van de kerk.

Geur van verrotting was soms ondraaglijk

Uit het bijbehorend register blijkt dat het niet de allerarmsten waren die hier begraven werden: nogal veel ambachtslieden en middenstanders worden genoemd. Christiaan Bontwerker, Albert Touwslager, Bloemsaet Tinnegieter, Christiaens Wijnkoper en Stakebrant Karman zijn zo maar wat namen uit het begraafboek. De werkelijke armen en de naamlozen werden begraven aan de zuidzijde: 'Den kerkhoff gelegen aan de zuidzijde van St. Walburg diend tot algemeene begraefplaats voor onvermogene menschen.' Van dat stuk van het kerkhof heeft men geen plattegrond gemaakt en is geen register bijgehouden.

In de middeleeuwen liep men niet met een grote boog om kerkhoven heen, ze waren een gewoon onderdeel van de openbare ruimte van de stad. De dood had een sterke relatie met het leven. Het gebied rond de kerk was een ontmoetingsplaats, en er waren allerlei activiteiten. Zo werd op Palmzondag 1574 de preekstoel tijdelijk buiten 'op den Karkhoff' gezet, omdat zich daar kennelijk een deel van de viering afspeelde.

Ondanks de grote kindersterfte tijdens de middeleeuwen, worden er nauwelijks kindergraven gevonden. Nu vergaan botten van kinderen waarschijnlijk sneller, maar ook werden overleden kinderen zonder naamsvermelding meebegraven met volwassenen of tegen de buitenmuur van de kerk begraven. Ongedoopte kinderen begroef men aan de rand van het kerkhof (de *limbus infantium*) of net aan de andere zijde van de afscheiding.

Ook bij het begraven op het kerkhof was er standsverschil. Er was een duidelijke relatie tussen de plek en de kosten van de begrafenis. Begraven worden op het zuidelijk deel van het kerkhof, betekende automatisch de

De nummeraanduiding van de graven op de muren.

eenvoudigste en goedkoopste begrafenis. Deze bestond ten hoogste uit een eenvoudig kleed, de lage baar en kort klokgelui met één klok tijdens de uitvaart. De duurste begrafenis was klasse één: het duurste baarkleed, de hoge baar, een uur klokgelui met de vier klokken en het gebruik van een lijkkooft van huis naar de kerk. In 1650 werd bepaald dat er bij begrafenis niet langer geluid mocht worden dan de tijd die nodig was om in de kerk op te staan en het lichaam binnen te dragen. De kosten voor de klokkenluiders liepen kennelijk te hoog op. Uit de aantekeningen van de kerkmeesters krijg je het idee dat het kerkhof rond de Walburgiskerk in de late middeleeuwen een smerige plek was, die getuigde van weinig eerbied voor de doden. Er werd afval gedumpt, er liepen honden en varkens. Regelmatig gaven de kerkmeesters opdracht modder en puin met karren af te voeren. Pas in de eerste helft van de zestiende eeuw werd het kerkhof ingericht als herdenkingsplaats en werd het kerkhof 'een tuin voor de doden'.

Tekeningen uit de zeventiende eeuw tonen een muur voor de kerk die het kerkhof afscheidde van de straat ervoor (het Gravenhof). De toegang tot het kerkhof was echter de zwakste schakel, want ook gebruikt door veel dieren. Om dit probleem op te lossen werden aan de ingangen

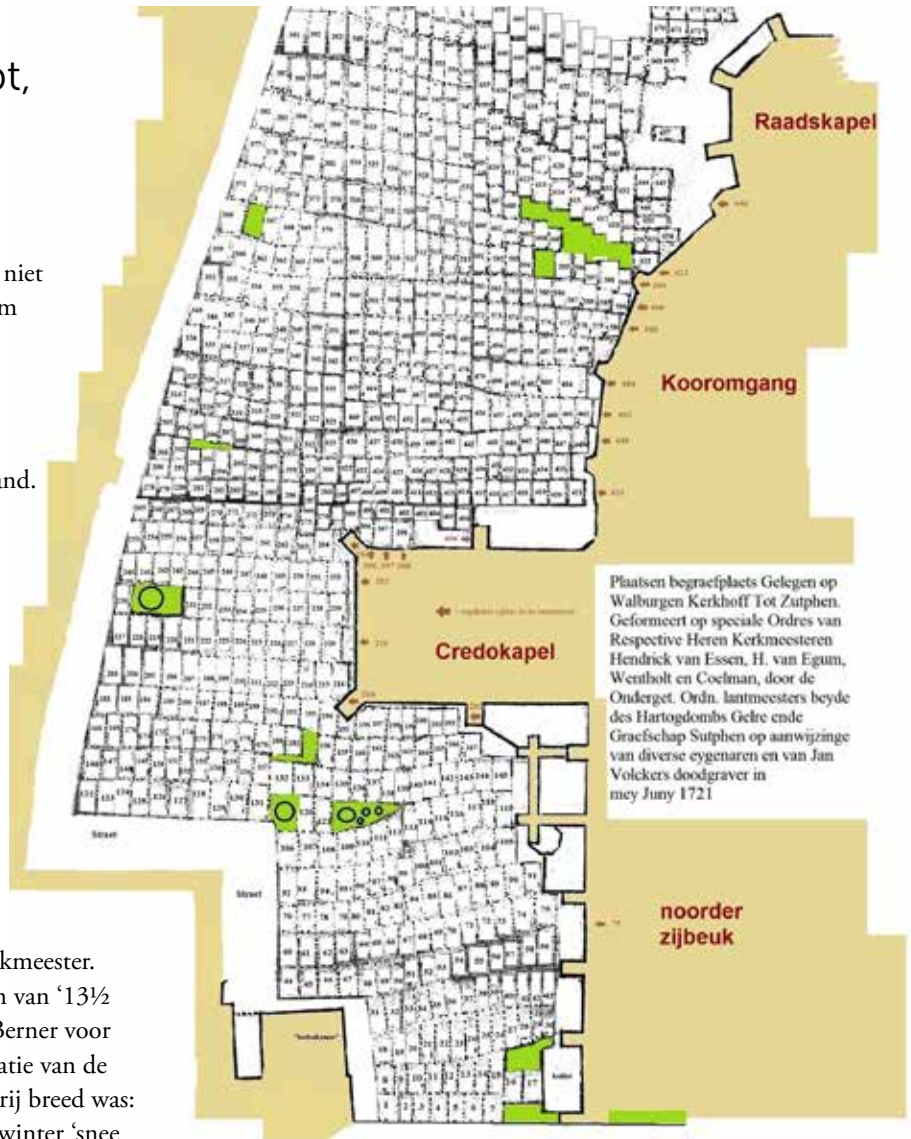
Overleden kinderen werden zonder naamsvermelding meebegraven

Er werd afval gedumpt, er liepen varkens

ijzeren roosters boven een put geplaatst. Dit niet alleen om dieren af te schrikken maar ook om de duivel weg te houden; die had immers bokkenpoten. Het gebied rond de kerk had naast een praktisch nut ook een geestelijke functie. De ligging tussen profaan en sacraal terrein maakte het tot een stukje niemandsland. Ook in Zutphen gold: wie zich verschanste op het kerkhof, genoot (tijdelijk) onschendbaarheid.

De doodgraver

De kerkmeesters waren verantwoordelijk voor het begraven en het onderhoud van de graven. Zij delegerden die taken aan de doodgraver van de kerk. Deze kreeg de opdracht binnen en buiten de kerk nieuwe graven te delven en grafstenen te plaatsen of te repareren. In Zutphen had de doodgraver geen vaste aanstelling, maar declareerde hij zijn gemaakte uren bij de kerkmeester. Zo kreeg Johan Doetgrever in 1572 een loon van '13½ stuiver Brabants' van kerkmeester Herman Berner voor 4,5 dag werk op het kerkhof. Uit de specificatie van de betalingen blijkt dat zijn taakomschrijving vrij breed was: 'in die kerke spinnewoebben afkeren', in de winter 'snee van den karcken werpen' en 'met Pinxteren die karcke met den langen bessem schoon keeren'. Maar hij had waarschijnlijk nog andere kwaliteiten: september 1575 betaalde kerkmeester Van Thyll het verschuldigde loon van Johan aan zijn vrouw 'alsden den dootgrever gevangensat'. Sterker nog, op 24 september van dat jaar werd

Plattegrond van het kerkhof rond de Walburgiskerk.

hij terechtgesteld. Voor welk vergriep blijft onduidelijk. Kort daarna komt er een nieuw persoon in het kasboek voor: 'Garrit die dootgrever'...

Op de gravenkaart uit 1681 staat in de zuidmuur een deur ingetekend waarvan de contouren nu nog steeds te zien zijn. Op de kaart wordt die aangeduid met 'Doodt Graevers Duerken'. Deze deur gaf toegang tot het huisje van de doodgraversknecht. Bij de restauratie in 1890, door Pierre Cuypers, is dit huisje weer afgebroken.

Na de Reformatie

Vanaf 1591 werd Zutphen door Maurits belegerd en ingenomen en deed de Hervorming definitief haar intrede in Zutphen. De Walburgiskerk (met het omliggende kerkhof) bleef ook na de overgang nog steeds dé openbare begraafplaats voor iedereen die binnen de grenzen van de oude katholieke parochie woonde, ongeacht zijn of haar kerkelijke voorkeur.

De katholieken bleven hun doden dus ook op het kerkhof en in de kerk begraven. Die locaties mochten dan wel ontwijfd zijn, maar een scheepje gewijde aarde in de lijkst deed in dat opzicht wonderen.

Doodgraversdeurtje in de Walburgiskerk.

Funeraire wandeling

Tekst en foto's Bert Pierik

BEGRAAF- EN GEDENKPARK LAHRHOF, SITTARD

RUSTPLAATS VAN TOON HERMANS EN JAN DE BOEIENKONING

Het oorlogsmonument ter nagedachtenis aan slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog.

Sterven doe je niet ineens, maar af en toe een beetje. En alle beetje die je stierf, 't is vreemd, maar die vergeet je. Het is je dikwijls zelf ontgaan, je zegt ik ben wat moe. Maar op een keer dan ben je aan je laatste beetje toe. Een van de veelgebruikte gedichtjes van Toon Hermans in overlijdensadvertenties. Samen met zijn vrouw Rietje ligt hij begraven onder een witmarmeren zerk op Begraaf- en gedenkpark Lahrhof. De grootste begraafplaats van de gemeente Sittard-Geleen bestaat al sinds 1922.

Deze wandeling begint bij de oorspronkelijke hoofdingang aan het Vrangendael. De oprijlaan tussen paardenkastanjes en massieve muren brengt je naar het toegangshek in art deco-stijl, waarin tussen onregelmatig geordende vierkanten een groot kruis is verwerkt. Hier betreed je religieuze grond.

Tweede Wereldoorlog

Vorbij het hek word je meteen geconfronteerd met de nagedachtenis van de vele slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Inwoners van Sittard die niet 'een beetje' maar ineens uit het leven gerukt zijn door een onnatuurlijke dood. Op het oorlogsmonument (eveneens in art deco), dat ook dient als keermuur voor het hoger achtergelegen deel van de begraafplaats, zijn vier plaquettes met namen van slachtoffers geplaatst. Tussen de twee middelste gedenkplaten stroomt water in een bassin, dat een eeuwigdurende bron symboliseert. Op een bordje staat 'als stromend water vloeit het leven...'

Een van meest schrijnende oorlogsverhalen is wel dat over een granaataanval tijdens een voetbalwedstrijd. In dagblad *Trouw* werd in november 2020 de ramp in herinnering gebracht als grootste, maar nog steeds relatief onbekende, ramp in de sportgeschiedenis. Sittard zelf was al bevrijd maar bevond zich in de nabijheid van het front. Een noodcompetitie was weer opgestart en de opbrengst van een goed bezochte wedstrijd was voor noodlijdend Nederland. Maar op 19 november 1944 sloegen tijdens de wedstrijd granaten in op het sportpark De Baandert en elders in Sittard. Die dag kwamen in totaal vijftien mensen om het leven in Sittard, van wie elf op De Baandert. Op de plaquette staan de namen van onder anderen de kinderen Karel Ermans en Peter Houben, tien jaar oud, omgekomen terwijl ze naar de voetbalwedstrijd keken.

Op het opgehoogde gedeelte links achter de muur liggen Engelse en Nederlandse militairen begraven tussen, in het voorjaar rijk bloeiende, sierkersen.

De rode beuken symboliseren het bloed dat door Jezus Christus aan het kruis voor de mensheid werd vergoten.

De begraafplaats is overzichtelijk ingedeeld in rechthoekige vakken. Een lange groene as met rozenperken in het gazon ligt in het verlengde van het opgehoogde midden-deel, dat je via twee trappen langs het oorlogsmonument betreedt. De as wordt aan beide zijden geflankeerd door oude coniferen. In verschillende rechthoekige grafvelden aan de linker- en rechterzijde van de as liggen aan paden de graven van veel notabelen. Achter de as liggen de nieuwere grafvelden en een strooiveld voor asbestemming. Daar, aan de rechterzijde, is ook de huidige hoofdingang aan de Lahrstraat.

Deken Tijssen, een dienende, ambachtelijke priester

Aan het einde van de groene as, aan de voet van het kruisbeeld, ligt het lege graf van deken Tijssen. Het is een plek voor bezinning met een zit- en knielbankje. De stoffelijke resten van deken Tijssen (1865-1929) zijn in 2011 opgegraven en bijgezet in de Sint Petruskerk te Sittard. In aanwezigheid van de Roermondse bisschop Frans Wiertz is zijn gebeente opgegraven. 'Er zat geen vlees meer aan zijn botten. In zijn vingers lagen nog de kralen en het kruisje van de rozenkrans. Op zijn schedel zat nog zijn bonnet, de muts ten teken van priesterlijke waardigheid. Zijn toog en stola waren verdwenen, maar voor de rest was het skelet van Louis Tijssen nog bijna geheel intact', aldus het opgravingsverslag. Op YouTube is een filmpje te zien van de overbrenging in processie van het gebeente. In de jaren twintig van de vorige eeuw werkte Tijssen als priester onder Limburgse mijnwerkers. Hij was hun

Grafmonument op het lege graf van deken Louis Tijssen (1865-1929).

tot grote steun in de tijd dat de mijnen het moeilijk kregen. Na zijn dood kwam er al snel een verering op gang en werd zijn graf druk bezocht. De gelovigen baden om een wonder en om zijn voorspraak. In 1957 is zijn zaligverklaringsproces officieel geopend, tot nu toe evenwel zonder resultaat. Er wordt nog steeds aan gewerkt maar het aangevoerde wonder – voorwaarde om zalig verklaard te worden – is nog steeds niet erkend. Een non die op medisch onverklaarbare wijze van kanker was genezen nadat ze tot Tijssen had gebeden, had in haar gebeden al erkende heiligen betrokken en volgens de kerkelijke rechtbank was er dus onvoldoende bewijs. Nu is het nog steeds wachten op het wonder van zijn zaligverklaring. Sittard is er klaar voor.

Kinderen

Aan de linkerzijde van de as ligt in een vierkant vak met op de hoeken monumentale rode beuken, die verwijzen naar het aan het kruis geplengde bloed van Christus. In dit deel zijn alleen kinderen begraven en in 2009 is in opdracht van de stichting Stil Verdriet een door beeldhouwster Miep Mostard vervaardigd gedenkmunument geplaatst ter nagedachtenis aan hen. In de sokkel van cortenstaal is de tekst ‘een glimlach kwam voorbij’ uitgelaserd. Op de sokkel staat een in brons gegoten hart van de lotusbloem, gebroken in de groei. De bloem is met een navelstreng verbonden met de aarde. Het herinnert aan de tijd waarin levenloos geboren of kort levende kinderen zonder enige ceremonie, vaak ook zonder de aanwezigheid van de ouders, werden begraven. Het monument is een erkenning van lang weggestopt verdriet. Aan de rechterzijde van de begraafplaats liggen opvallend veel kindergraven. Hoe verder uit het midden, hoe soberder de gedenkmunumentjes.

Toon en Rietje Hermans

Schuin links achter het einde van de groene as, achter het graf van deken Tijssen, liggen op een hoekje Toon en Rietje Hermans begraven. Op de witte marmeren zerk

Afbeelding van de kruisafneming van Christus, met moeder Maria links en discipel Johannes rechts.

Het grafmonument van de Limburgse zanger Jo Erens (1928-1955).

staat boven hun in goudbrons gegoten namen, de tekst: *Laat ons o Heer, hun leven in uw handen leggen, en leer ons altijd weer, Uw wil geschiede zeggen.* De tekst komt, iets gewijzigd, uit een gebedenboekje van Toon Hermans, een van zijn talloze populaire boekjes met ‘versjes’, zoals hij ze noemde. Om de beuk naast het graf is een rondlopend bomenbankje geplaatst voor fans. In de rugleuning is de tekst *Zal ik reizen naar een ster, noord of zuid – ’t is even ver, diep in mijzelf, voel ik het Al, ik ben hier... en overal.* Toon Hermans was een van onze grootste en beroemdste cabaretiërs, die met zijn one-men-shows furore maakte.

Troubadour van Belgisch en Nederlands Limburg

In een van de eerste vakken rechts vanuit de oude hoofdingang ligt het graf van Jo (Joseph Antonius Gertrud) Erens. Hij was een, vooral in Limburg en Belgisch Limburg, beroemde troubadour die in 1955 werd geboren maar 26 jaar jong stierf aan een hersenbloeding. Zijn ouders zijn later naast hem begraven en het liggende deel van hun grafsteen vormt één geheel met de zijne. Op zijn stèle is onder zijn naam een smeedijzeren gitaar geplaatst. Op een klein lessenaartje staat de tekst ‘Röst in vrei zenger van ’t limburgs leid’. Zijn graf wordt nog regelmatig bezocht en ziet er verzorgd uit. Hij zong zijn zelfgeschreven en -gecomponeerde liedjes in het Limburgs dialect. ‘Zitterd/Limburg allein’ en ‘Limburg mie landj’ zijn nog steeds zijn bekendste liedjes. In Sittard op het kloosterplein staat een standbeeld van hem, zittend met zijn gitaar.

Tijdens de wedstrijd sloegen er granaten in...

Op een monument knielt een mijnwerker met zijn lamp

Notabelen

Aan de groene as liggen veel notabelen van Sittard begraven onder rooms en rijk gedecoreerde grafmonumenten. Allerlei verbeeldingen van Christus' lijden zijn fraai in art deco-stijl uitgehouwen. Twee bijzondere monumenten vallen op door hun verwijzing naar de mijnwerkers. Op een monument knielt een mijnwerker met zijn lamp in zijn linkerhand voor Christus, die liefdevol zijn rechterhand pakt en zijn linkerhand op zijn schouder legt. Op het andere monument zijn twee steenhamers afgebeeld en wijst een van de werkmannen met zijn vinger naar het kruis. De andere afgebeelde werkers buigen het hoofd. Op de nieuwere delen is een aantal bijzondere moderne grafmonumenten te bewonderen. Uit een graf dat bedekt is met ruwe, blauwe glasbrokken verrijst een man als een waterpolospeler met een gouden bal waarin drie tulpen zijn afgebeeld. Verderop staat een hoog monument van cortenstaal waaruit het profiel van een bepakte man is uitgesneden. Onder zijn naam staat: 'MH17 was je laatste vlucht'. Kleine grafveldjes zijn ingericht voor het begraven van religieuzen zoals Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid.

Ook aan kunstzinnige grafstenen geen gebrek: pauw in keramiek.

Eigen aan de streek zijn de grafstenen met afbeeldingen van mijnwerkers.

Jan Lemmens, zwerver en levenskunstenaar

Een heel bijzonder graf ligt helemaal aan de rand van het linkerdeel. Jan de Boeienkoning, een van Sittards bekendste stadstypes, ligt er begraven onder een niet te missen keramisch beeld. Het stelt hemzelf voor met hoed en kettingen om zijn polsen. Zijn hoofd dient, onbedoeld, als insectenhotel: op het moment van de foto kwam er een grote sluipwesp uit het oog kruipen. Jan Lemmens werd in 1916 geboren en overleed in 1983. Een glazen plaat vermeldt dat het beeld is geschonken door 'de gehandicapte medemens'.

Het leven van deze kleurrijke man staat beschreven in een boekje dat helemaal aan hem gewijd is. Het vertelt over zijn zwervend bestaan als artiest, eerst als boeienkoning, dat niet altijd succesvol was, en later als straatmuzikant. Hij belandde door zijn zwervend bestaan zelfs in Ommerchans, de strafgevangenis voor zwervers, waar hij zwaar mishandeld werd. Hij trok later volgens eigen zeggen door heel Europa en beleefde zijn 25-jarig zwerversjubileum, dat in beeld werd gebracht door het bioscoopjournaal. Ook was hij te gast bij Mies Bouwman. Hij dichtte: *Wat is het leven een lust, ik laat iedereen met rust, ik ken geen haat of nijd, maan en zon zijn mijn tijd...*

Zo kleurrijk als deze man was, zo kleurrijk is de algemene begraafplaats aan de Lahrstraat in Sittard. Vooral in het voorjaar als op de begraafplaats de royaal aangeplante bloesembomen bloeien.

Praktische informatie

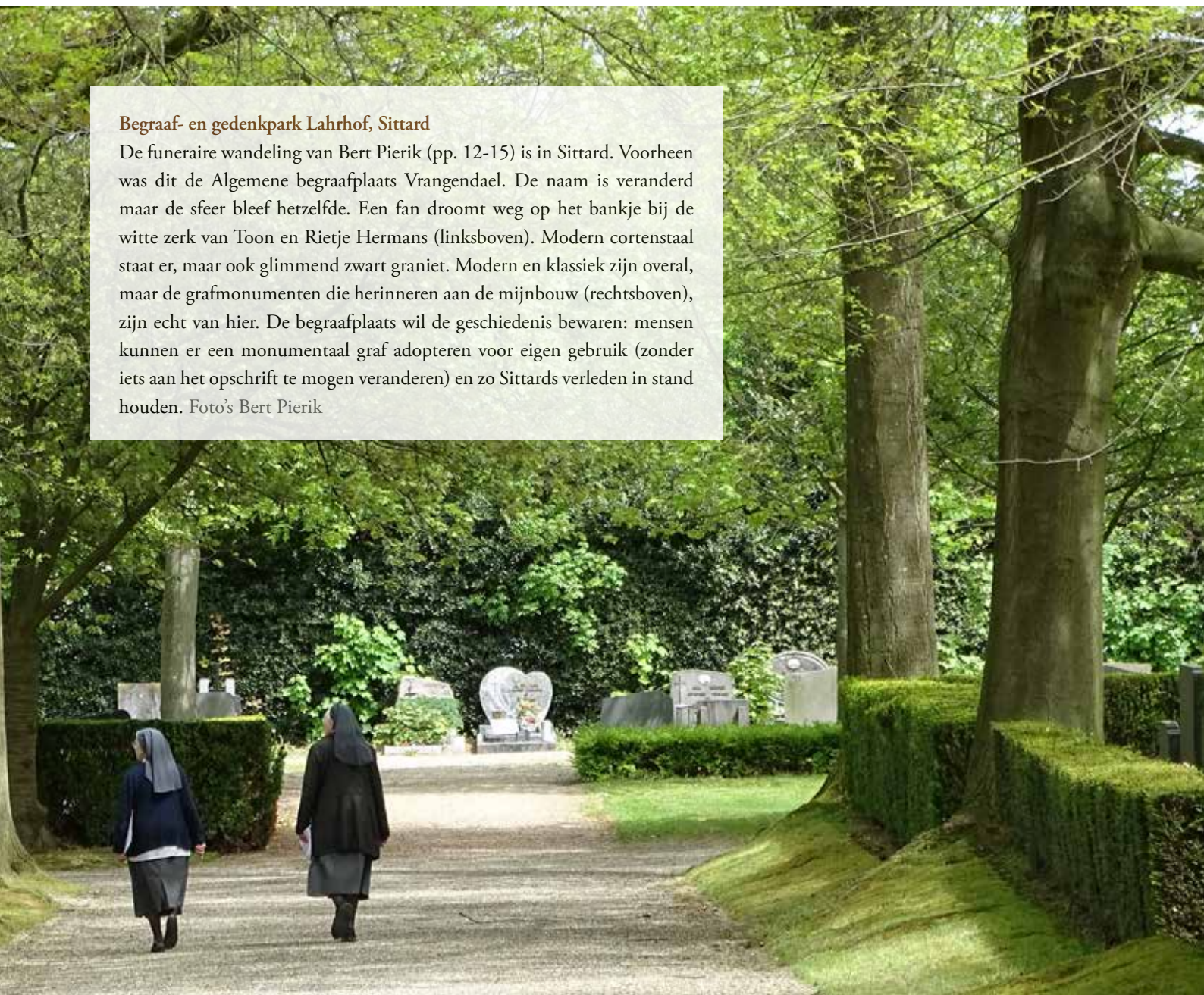
Begraaf- en gedenkpark Lahrhof (voorheen Algemene begraafplaats Vrangendael), Lahrstraat 18, 6137 AD Sittard, open van 9.00 tot 19.00 uur. Bereikbaar vanaf station Sittard, met o.a. bus 34. Het boekje over Jan Lemmens, geschreven door Lambert Horsmans en Jan de Klaver, is alleen antiquarisch nog verkrijgbaar.

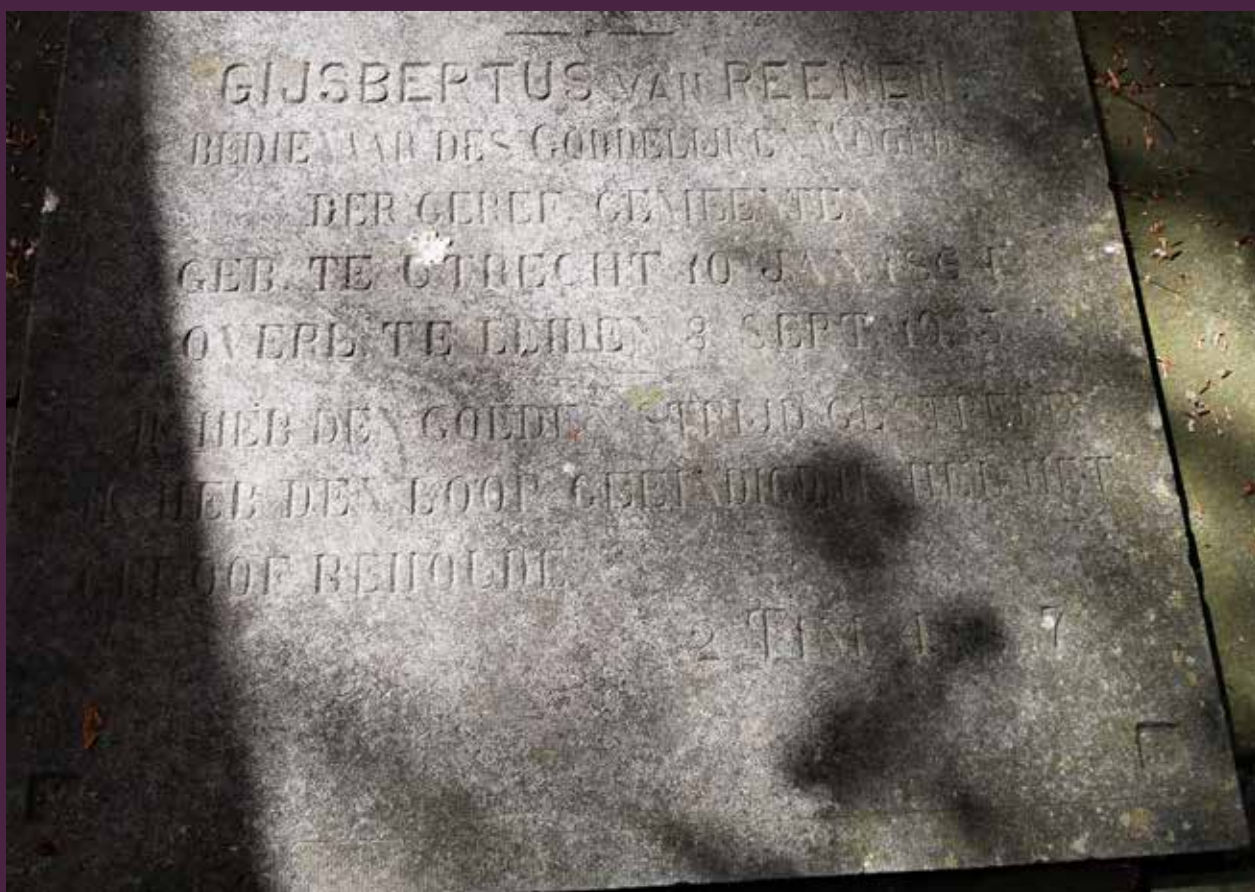
Begraaf- en gedenkpark Lahrhof, Sittard

De funeraire wandeling van Bert Pierik (pp. 12-15) is in Sittard. Voorheen was dit de Algemene begraafplaats Vrangendael. De naam is veranderd maar de sfeer bleef hetzelfde. Een fan droomt weg op het bankje bij de witte zerk van Toon en Rietje Hermans (linksboven). Modern cortenstaal staat er, maar ook glimmend zwart graniet. Modern en klassiek zijn overal, maar de grafmonumenten die herinneren aan de mijnbouw (rechtsboven), zijn echt van hier. De begraafplaats wil de geschiedenis bewaren: mensen kunnen er een monumentaal graf adopteren voor eigen gebruik (zonder iets aan het opschrift te mogen veranderen) en zo Sittards verleden in stand houden. Foto's Bert Pierik

BEGRAAFPLAATS GROENESTEEG IN LEIDEN: VIER DOMINEES IN ÉÉN GRAF

**‘HET VROME VOLK
IN U VERHEUGD,
ZAL HUPPELEN
VAN ZIELEVREUGD’**

Op de zerk staan de namen van de overige drie dominees vermeld, onder wie Van Reenen.

Op de hervormde begraafplaats Groenesteeg in Leiden liggen 4.973 overledenen in 1.149 graven. Dit betekent dat het modale graf vier lichamen bevat. Voor graf 174 geldt dat in elk geval. In deze grafkelder liggen vier gereformeerde dominees.

De grafkelder is bijzonder omdat predikanten, die doorgaans zijn gehuwd, anders dan priesters zelden in een groepsgraf terechtkomen. Een zerk op een priestergraf, vaak met de afbeelding van een miskelk, laat meestal een lijst met namen zien. Op het Leidse predikantengraf, met een opengeslagen bijbel op de zerk, staat alleen een stèle van de laatstbegravene: Willem de Wit.

Rekkelijken en preciezen

Het protestantse landschap in Nederland is met dertien stromingen gevarieerd maar in het verleden was het nog gevarieerder. Dat had Maarten Luther vast niet verwacht toen hij in 1517 in opstand kwam tegen de katholieke kerk. Hij richtte zich met name tegen de aflaat: het onder voorwaarden kwijtschelden van straffen voor zonden. Daar kwam steeds vaker geld bij kijken; het werd een lucratieve bron van inkomsten voor de kerk, een soort koehandel ook.

Luthers aversie vond bijval in heel Europa en de Reformatie werd een feit. In Nederland ontstond de Nederlandse Hervormde Kerk. In de eeuwen daarna zouden

vele groepen zich op hun beurt ook weer afscheiden van deze reformistische kerk. Hoe meer schisma's, hoe kleiner de kerken: vele bestonden slechts uit enkele tientallen leden. De schisma's bevonden zich meestal op de lijn tussen de rekkelijken en de preciezen in de interpretatie van de Bijbel, waarbij vooral gemeenschappen met strengere opvattingen zich afscheidden – ieder zijn gelijk. Ook de geloofsbelijdenis kon een splijtzwam zijn. Predikanten en dominees wisselden regelmatig van kerk.

Pieter Los - geen luxe en geen drank

Keldergraf 174 wordt op de dag vóór de uitvaart van dominee Pieter Los in 1888, gekocht door zijn weduwe Ploontje van Pienbroek. Los bestiert aanvankelijk een boekwinkel in Schiedam, waar hij in 1815 is geboren. Een preek van de Duitse zendeling Karl Gützlaff in 1848, begeestert Los en hij gaat zich verdiepen in theologische onderwerpen. Dan ontdekt hij bij zichzelf de gave van het woord en gaat preken. Gaandeweg komt hij tot de overtuiging dat de Hervormde Kerk de Bijbel wat al te losjes interpreteert. Via de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis en de Ledeboeriaanse Gemeente komt Los in

Het predikantengraf op begraafplaats Groenesteeg in Leiden, keldergraf 174.

Ds. Willem de Wit werd geboren in Ruwiel. Collectie Het Utrechts Archief, Burgerlijke Stand Ruwiel, Register van geboorten 1906, akte nr. 17.

1867 bij de kleine Kruisgemeente in Leiden. In zijn preken propageert Los een sober leven: geen luxe en geen drank. Het echtpaar blijft tot de dood van Los in Leiden wonen. Waarom Ploontje een grafkelder heeft gekocht voor haar man, is niet duidelijk. Kinderen zijn er niet en zelf vertrekt ze na Los' overlijden naar Terneuzen, waar ze vandaan komt. Dominee Los ligt eenzaam en alleen in de grafkelder, en dat zal lang zo blijven.

Willem den Hengst - leerling van Abraham Kuiper

Willem den Hengst (Delft, 1859) komt tijdens zijn studie Theologie aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam in aanraking met de ideeën van Abraham Kuiper, invloedrijk politicus, theoloog, predikant en stichter van de VU. Kuiper vindt ook al dat de Hervormde Kerk het niet nauw genoeg neemt met de leer. Hij richt de Gereformeerde Kerk ('de Doleantie') op, die een grote aanhang krijgt. Den Hengst sluit zich er in 1886 bij aan. Na zijn studie wordt hij dominee in Veenendaal, waar hij twintig jaar blijft maar allengs meer problemen krijgt met de kerkenraad over de uitleg van de Bijbel. In 1913 stapt hij uiteindelijk op, met medeneming van een flink deel van de kerkleden. Hij sluit zich aan bij de Gerefor-

Dit artikel is gebaseerd op de kennis van twee personen die zich recent verdiepten in graf 174: Rinus Houtman, voormalig Leids gemeenteraadslid, en Ingrid Moerman, oud-conservator van de Historische Afdeling van het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal. Houtman hield op 10 januari 2023 in de aula van de begraafplaats een uitvoerige lezing over grafkelder 174. Moerman was ook lid van het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente en in die hoedanigheid betrokken bij de restauratie van begraafplaats Groenesteeg.

meerde Gemeente, aangevoerd door ds. G.H. Kersten, die het allemaal weer net iets anders ziet. In 1918 wordt de Leidse Gereformeerde Gemeente zijn thuisbasis. Den Hengst leeft een heel ander leven dan zijn vader had beoogd: Willem werkte in de zeilmakerij van zijn vader, tot een dominee op huisbezoek hem wees op de potentie van zijn zoon. In 1927 overlijdt Den Hengst. Bij zijn uitvaart spreekt een oud-collega uit Veenendaal: 'Zijn hartelijkheid, zijn diepe eenvoud, zijn wetenschappelijke kennis zijn onvergetelijk.' Een paar weken na de begrafenis, neemt de Gereformeerde Gemeente de grafkelder op de hervormde begraafplaats aan de Groenesteeg over.

Gijsbert van Reenen - fobie woordvrees

Als hij begin veertig is, krijgt de in 1864 geboren protestant en Utrechenaar Gijsbert van Reenen een openbaring die zijn leven op zijn kop zet. In een rooms-katholieke kerk, waar hij rond 1895 aan het werk is als glasschilder, hoort hij woorden die hij voelt als een roeping om predikant te worden. Aanvankelijk krijgt hij daar vooral hevige maagpijnen van. Tegen wil en dank begint Van Reenen zich te verdiepen in de christelijke geschriften. Zijn succesvolle glasschilderbedrijf geeft hij in 1899 aan zijn broer. Hij wordt achtereenvolgens predikant in Zeist, Bodegraven en Reenen en stapt in 1904 over naar de Gereformeerde Kerk in Leiden.

Saillant detail is dat de strengere kerken waar Pieter Los zich in zijn tijd in Leiden achtereenvolgens bij aansloot (de Gereformeerde Gemeente, de Ledeboeriaanse Gemeente en de Kruisgemeente), in 1907 gaan fuseren met betrokkenheid van Van Reenen. Deze blijft in Leiden tot

Ds. Gijsbertus van Reenen, in zijn invalidewagen.

Bijzonderheden

Baby in het keldergraf

Het keldergraf van de vier dominees geeft ook eeuwige rust aan een kindje. Het gaat om Sadrach Jacobus Los, het zontje van een neef van Pieter Los dat al binnen een half jaar stierf. Het werd bijgezet in 1902. In vroeger eeuwen waren aparte graven voor kinderen geen vanzelfsprekendheid: vaak werden jonggestorven kinderen bij een familielid in het graf geplaatst zonder dat dat werd vermeld.

Fout op de grafsteen van De Wit

Een andere bijzonderheid is de fout op de grafsteen van Willem de Wit, die nu recht op de liggende zerk van het keldergraf staat. De Wit, zo toonden zowel Houtman als Moerman aan, werd niet geboren in Kockengen maar in Ruwiel, eveneens in de provincie Utrecht.

Tekst op het graf van Pieter Los

*Wie kent niet deze man,
door woord en pen vermaard.
Hij leefde voor zijn Koning
en zijn Gemeent' op aard*

1912. Na enige omzwervingen keert hij in 1928 terug naar de sleutelstad. Maar ondertussen is hij gaan lijden aan de fobie woordvrees. Van Reenen is doodsbang voor controleverlies. Stel dat hij ongewild gaat vloeken tijdens het preken... Panisch wordt hij ervan. Uiteindelijk gaat hij preken *schrijven*. Dit levert 124 preken op en bezorgt hem de bijnaam 'schrijfdominee'. In 1935 overlijdt Van Reenen. Hij weet dan al dat hij bij twee collega's wordt begraven, en heeft daar verheugd op gereageerd: 'Wanneer de dag der opstanding daar zal zijn en de graven zullen geopend worden, dan zullen wij daar samen mogen staan.'

Willem de Wit - visser der mensen

De vierde en laatste dominee die in de grafkelder wordt bijgezet, is Willem de Wit. Dat gebeurt in 1954. De pas 42 jaar oude timmerman en predikant De Wit is de derde ambachtsman in de grafkelder, na glasschilder Van Reenen en zeilmaker Den Hengst.

De Wit is in de dertig als ook hij een stem hoort die hem oproept zich in dienst van God te stellen. Maar dat gaat niet zomaar. De Wit belooft zijn vader op diens sterfbed als oudste kind voor zijn acht broers en zussen te zorgen. Na de economische crisis van de jaren dertig, volgt de Tweede Wereldoorlog. Toch besluit De Wit in 1940 zijn eerdere roeping te volgen. Na vier afwijzingen lukt het hem in 1944 een plaats te krijgen op de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten. Hij komt aan geld door te klussen. En weer is er een stem: 'Volgt Mij na en Ik zal u vissers der mensen maken.' (Matth. 4:19.)

Stel dat hij ongewild gaat vloeken...
panisch wordt hij ervan

Na de oorlog wordt De Wit dominee in Middelburg, in een grote gemeenschap (circa 1.900 leden) van de Gereformeerde Gemeente, de kerk waarin hij is opgegroeid. Eindelijk komt er voldoende brood op de plank, zelfs een dienstbode kan eraf bij de inmiddels gehuwde dominee. Na vier jaar Middelburg horen zowel De Wit als zijn vrouw een stem die hem naar het kleinere Moerkapelle roept, waar hij minder verdient. En dan komt het beroep uit Leiden. De Wit gaat, net als overal, in Leiden keihard aan het werk, te hard. Hij is nog maar vier maanden in de stad als hij op 8 april 1954 pijn op de borst krijgt. 'Dokter, ik kan morgen toch nog wel een huwelijk bevestigen in Utrecht?', vraagt hij aan zijn arts. Maar tien minuten later bezwijkt hij. De Wits grafsteen siert nu de grafkelder. Op de steen staat de bijbeltekst: 'HET VROME VOLK IN U VERHEUGD, ZAL HUPPELEN VAN ZIELEVEUGD'. Het zijn niet de minste vier die bijeengeplaatst zijn in grafkelder 174.

Corine Hendriks

Voor beschrijvingen van de levens van de dominees:
Begraafplaatsgroenesteeg.nl > Nader belichte personen.

De rechtop staande steen op het keldergraf, van ds. Willem de Wit (1906-1954). Foto Anneke Jesse

WINNAAR GOUDEN TEREBINTH 2022 ONTHULT HERDENKINGSBANK

Op begraafplaats Keern in Hoorn staat sinds de onthulling op 10 mei, een vrolijke mozaïekbank. Indigoblauw, ingelegd met kleurige afbeeldingen. Het is een herdenkingsbank. De meeste afbeeldingen zijn aangedragen door mensen uit Hoorn en staan voor een of meer dierbare overledenen, niet noodzakelijk begraven (geweest) op Keern. 'Er zijn mensen wier familielid of vriend is gecremeerd en die een plaats missen om te herdenken', legt Irene Laan uit. Zij kwam met het idee voor de bank en organiseerde de ingewikkelde logistieke operatie.

De groep vrouwen die de mozaïekbank uiteindelijk samen maakte en in elkaar zette, met Irene Laan in het midden. Foto Louis Laan

De Hoornse begraafplaats Keern uit 1830 werd in 1969 gesloten, vertelt Laan, penningmeester van de stichting Vrienden van begraafplaats Keern. In 2017 verleende de gemeente alleen aan het oude gedeelte de monumentenstatus. In het 'jongere' deel was inmiddels aardig wat geruimd, onder meer de kindergraven.

Stichting opgericht

Er liggen nog monumentale graven op Keern – wat *de bocht* betekent – uit de tijd van de inrichting van de begraafplaats, met name van notabelen. De begraafplaats telt verder vier Engelse oorlogsgraven en tien Nederlandse. Aanvankelijk was de begraafplaats opgedeeld in een katholiek en een protestants deel, maar in 1871 kregen de katholieken hun eigen begraafplaats. Sinds het begin van deze eeuw raakte de begraafplaats steeds meer verwaarloosd. Op verzoek van de gemeente richtte een groep Hoornaars met hart voor de begraaf-

plaats in 2019 een stichting op die zich zette aan het opknappen ervan. Het onkruid werd gewied, en op de plaats van de oorspronkelijke ingang aan het Keern werd een poort gemaakt. Irene Laan sloot zich in 2020 aan bij de stichting en werd al snel penningmeester. Het was de bedoeling de begraafplaats weer toegankelijk te maken voor wandelaars en mensen die even rust zoeken. Dus moesten er ook bankjes komen. Er werd nagedacht over de financiering daarvan, toen de burgemeester twee bankjes aan de stichting schonk.

Mozaïekbank van Yvon Vlaar

De gedachten van de penningmeester stonden daarmee niet stil. Inmiddels was ze bekend met de mozaïekbank met herinneringen in het naburige Ursem en ze zocht contact met de maakster ervan, kunstenaar Yvon Vlaar. Het idee om een vergelijkbare bank op de begraafplaats te realiseren viel goed.

De gemeente en het VSB-fonds wilden wel subsidie geven. Bovendien kon de stichting het geldbedrag benutten dat ze had ontvangen bij de toekenning van de Gouden Terebinth 2022. Maar toen wist Laan nog niet wat ze zich op de hals had gehaald...

Oproep in de media

Eind 2022 verscheen een oproep van de stichting in diverse Hoornse media: wie wilde een herinnering aan een overleden geliefde op het bankje? Binding met de begraafplaats was geen eis, wel met Hoorn. Er meldden zich ongeveer 45 personen die moesten leven met het gemis van ouder(s), kind, broer, zus, vriend of andere geliefde. Allemaal mochten ze een afbeelding of een idee voor een afbeelding inleveren van één A4 groot. De afbeeldingen varieerden enorm: een kroon, vogel, paard, olifant, scheepje, vingerhoedje, een klomp, vogel, boeken en een hondje... Elke associatie met de overledene(n) mocht. Dreigden te veel details verloren te gaan, dan werd gekozen voor A3-formaat.

Sommige verhalen zijn hartverscheurend. Zo stierven de kinderen van Henk Mulder in de jaren tachtig allemaal kort na hun geboorte. Hij bedacht als illustratie een molen met drie wieken, die staan voor Ria, Olaf en Claudia. De ontbrekende wiek symboliseert zijn eigen gemankeerde leven.

Acht vierkante meter bruikbaar oppervlak

Met kunstenaar Vlaar waren inmiddels intensieve gesprekken gevoerd. Besloten werd om dezelfde kunststof bank als in Ursem te gebruiken, aangezien een zware betonnen bank mogelijk zou wegzakken in de zachte Hoornse aarde. Het bedrijf Plastisense in Horst, Limburg, kon zoiets maken. Het werd een bank van 2,5 meter breed en ongeveer 8 m² bruikbaar oppervlak. Laan haalde, samen met de voorzitter van de stichting, de bank in het verre Limburg op een aanhanger op. Vlaar ging aan de gang met alle afbeeldingen en zette ze om in een mozaïek met, zoals afgesproken, indigoblauw als contrastkleur. Alle mozaïekstukjes werden van glas gemaakt, aangezien stukjes tegel te kwetsbaar waren voor weersinvloeden.

Zelf de mozaïekjes in elkaar zetten

Laan huurde ondertussen op een vaste dag in de week een ruimte in een buurtcentrum. Daar arriveerden zakjes, voor elke afbeelding één, met daarin de mozaïekstukjes; Vlaar had flink wat voorwerk verricht. Mensen die een idee hadden aangedragen, konden vervolgens zelf hun mozaïekjes op gaas lijmen. En als ze daar niet toe staat waren, werd het door vrijwilligers gedaan. Ongeveer vijftien vrijwilligers werkten er zeven ochtenden aan.

Toen bleek dat er nog best wat plaats over was, besloot de stichting mozaïeken van het wapen van Hoorn en Hoornse gebouwen, zoals het Westfries Museum, toe te voegen.

Veel vrijwilligerswerk

Vlaar bracht daarna alle mozaïeken op de bank aan, vrijwilligers zorgden voor de opvulling van de tussenruimte met indigoblauw en voor het schoonmaken, wat ook weer veel tijd en organisatie kostte. Toen de bank eindelijk klaar was, werd hij op een prominente, open plek op de begraafplaats neergezet en ingepakt in zeil, om zo te wachten op de onthulling in mei. Iedereen die bij het project was betrokken, was uitgenodigd. Anita van Breugel was aanwezig namens Terebinth. De voorzitter van de stichting en de wethouder onthulden de bank en hielden een korte toespraak, alsook een van de mensen die een afbeelding hadden ingebracht. Dat ging niet zonder tranen en een brok in de keel. En er werd een beeldschoon lied gezongen over afscheid, gebaseerd op 'Herinneringen' van Willeke Alberti.

'Heftig traject'

Irene Laan vond het een 'heftig traject': 'Ik heb me vier maanden uit de naad gewerkt, maar toen ik de reacties bij de onthulling zag wist ik: hier doe ik het voor. Er waren mensen wier dierbare was gecremeerd en die toch een herdenkingsplaats misten. Dat is kennelijk van belang. Op de begraafplaats viel me een keer een boekje op dat lag op het gedeelte dat al geruimd was. "Ik mis je mama", stond op het kaartje.' Misschien heeft die persoon ook wel meegedaan.

Corine Hendriks

Het gedeelte van de bank dat werd ontworpen door vader Henk Mulder, die drie kinderen kort na hun geboorte verloor. Foto Irene Laan

In het laatste stadium werden de steentjes gevoegd tot één groot mozaïek en volgde tot slot het schoonmaken. Foto Irene Laan

STEUN KOMT OP GANG VOOR GRAVEN JAVAANSE CONTRACTARBEIDERS

Na de publicatie van het artikel 'Een bijna vergeten stukje koloniale geschiedenis in Sint-Michiëlsgestel' in de vorige *Terebinth*, zijn er nogal wat ontwikkelingen geweest, positieve en verdrietige. Verdrietig is dat Nurman Pasaribu (74) onverwacht is overleden, op 7 juni in een ziekenhuis in Yogyakarta, Indonesië. Hij was op reis met zijn echtgenote en dochter om vakantie te houden en om deel te nemen aan het Javanese Diaspora Event.

BETROKKEN PARTNER

Hariëtte Mingoen mist hem erg: 'Nurman was een trouwe vrijwilliger van de stichting Herdenking Javaanse Immigratie, de STICHJI. Hij was ook mijn partner bij het nog lopende project Meer dan een nummer – Sporen van contractarbeid in Nederland. Hij was een van de initiatiefnemers van de islamitische begraafplaats voor onder anderen Javanen in Den Dungen. Nurmans foto's van de begraafplaats aan de Nieuwstraat in Sint-Michiëlsgestel vormden de aanleiding voor het uitzoeken van het aantal contractarbeiders die daar zijn begraven. Dat bleken er circa 65 te zijn; 51 graven zijn nog zichtbaar. Dit was voor mij reden om het project te beginnen voor behoud van de begraafplaats.

Samen met Nurman voerde ik in 2021 gesprekken met de gemeente. In 2022 organiseerden wij twee informatiebijeenkomsten voor de nabestaanden. Nurman was mijn vertrouwenspersoon en partner uit hoofde van zijn coördinatorschap van de Sambatangroep Onderhoud Begraafplaatsen Noord-Brabant. Hij noemde zich coördinator, omdat hij het op zich nam om vrijwilligers op te roepen voor de schoonmaak van de begraafplaats. Dit deed hij twee keer per jaar.'

KWIJTSCHELDING

Positief nieuws is dat dochter Gonny Pasaribu het vrijwilligerswerk van haar vader overneemt in het project in Sint-Michiëlsgestel. Inmiddels is met de gemeente een gesprek gevoerd. Hariëtte Mingoen heeft eerder kwijtschelding van de verplichting tot het betalen van grafrechten bepleit: 'Dit zou een groots gebaar zijn in dit herdenkingsjaar van slavernijverleden en koloniaal verleden.' Na een aanvankelijke afwijzing heeft de gemeente hier nu positief op gereageerd. Mogelijk wordt het een uitzonderingsregel die voorziet in het betalen van een symbolisch bedrag aan grafrechten om de tien jaar. Een belangrijk resultaat! Zie voor verder nieuws: facebook.com/STICHJI.

SUBSIDIES EN FONDSSEN

Op 27 augustus jl. is een herdenking georganiseerd in Best, Noord-Brabant, die in het teken stond van de fondsenwerving voor de restauratie van de graven van de contractarbeiders, een 'Jawa Dag'. Het Mondriaan Fonds heeft de subsidieaanvraag van de stichting als 'zeer goed' beoordeeld en gehonoreerd in het kader van initiatieven in het Herdenkingsjaar Slavernijverleden. Diverse instellingen in Noord-Brabant zijn als potentiële partners genoemd in de subsidieaanvraag aan het Mondriaan Fonds. Zo wil het Brabants Historisch Informatie Centrum gastheer zijn van de publieksdag die de stichting organiseert wanneer het boek over de geschiedenis van de opvang van Javanen in Sint-Michiëlsgestel af is. Dat zal zijn op 13 maart 2024. Dan zijn de werkzaamheden aan de begraafplaats hopelijk ook klaar. Erfgoed Brabant wil in aanloop naar de publieksdag artikelen plaatsen op zijn website. Gelukkig wordt dit stukje koloniale geschiedenis zo toch aan de vergetelheid ontrukkt.

Liesbeth Vermeulen

Harriët Mingoen, met Gonny en Nurman Pasaribu op de begraafplaats in St.-Michiëlsgestel.

TWINTIG JAAR NATUURBEGRAAFPLAATS BERGERBOS

Het boek over de geschiedenis van natuurbegraafplaats Bergerbos in Midden-Limburg is kloek, bijna salontafelachtig, geworden. Met veel fraaie foto's, verhalen achter de mensen die er begraven zijn (vaak ontroerend of grappig), gedichten en informatie over natuurbegraven.

Het oorspronkelijke perceel bosgrond bij St. Odiliënberg wilde niemand hebben, mede omdat er als bestemming *begraafplaats* op bleek te rusten. Huub Kluijtmans had het als handelaar in de bosbouw verworven en wist eigenlijk ook niet wat hij er mee aan moest.

Niemand in uitvaartland zag er wat in, zelfs Amerikanen die er een drive-in begraafplaats van wilden maken (!) haakten af. Gelukkig maar, zo weten we nu. Want na een 'boodschap van hogehand' besloot Kluijtmans er gewoon zelf een natuurbegraafplaats te gaan runnen. Destijds was hij een pionier, eigenlijk was alleen natuurbegraafplaats Assel op de Veluwe er al.

De schrijver verhaalt van de moeizame beginjaren toen er nog niks was, geen ontvangstgebouw of toilet bijvoorbeeld. Nu is het een goedlopend bedrijf waar ook zijn echtgenote, dochter en schoonzoon in werken. Kluijtmans kan een goed gevoel voor PR niet ontzegd worden en genereerde de nodige media-aandacht. Tegenwoordig zijn er open dagen en stiltewandelingen. De begraafplaats kent een zekere hang naar mystiek, zo is er een cirkel met 12 grote keien als inspiratieplek. Ook maken kunstwerken deel uit van de begraafplaats. Kluijtmans concludeert na twintig jaar: 'Begraven in de natuur is een volwaardig alternatief geworden.'

Vanaf het begin zijn er mensen uit omliggende landen begraven, deels vanwege de vrijere regelgeving. De graven worden gemarkeerd met een gegraveerde Maaskei of een boomschijf. Een reglement moet 'kerkhofgedrag' voorkomen (plastic bloemen, kruisen of tuinkabouters plaatsen). Opmerkelijk genoeg geldt er geen eeuwige grafkrans, maar worden er looptijden afgesproken. Een wat scherpere eindredactie had het boek overigens wel gesierd: de inhoudsopgave is een ongeordende opsomming van alle kopjes en Kader Abdollah heet hier Kader Abdallah, bijvoorbeeld.

Liesbeth Vermeulen

Huub Kluijtmans, *Hier is de mens goed te ruste gelegd. Twintig jaar Natuurbegraafplaats Bergerbos*. (Grashoek: Stichting De Weg van Meijl op Seven, 2023) ISBN 978-90-90-37063-7, 203 pp., € 30. Zie ook het artikel over deze natuurbegraafplaats in *Terebinth* 2011-4.

OUDE BEGRAAFPLAATS LOCHEM

Eddy ter Braak schreef voor het historisch genootschap Lochem Laren Barchem het boek *Oude begraafplaats Lochem*. Verrassend zijn de rijke illustraties, de persoonlijke verhalen en de historische situatie van Lochem voordat de begraafplaats werd aangelegd. Ter Braak geeft ook uitleg over de grafsymboliek en illustreert die met foto's van de betreffende symboliek op de grafstenen ter plekke. Daarnaast krijgen bepaalde graven en personen een extra toelichting middels een foto van het graf en archiefmateriaal zoals krantenartikelen en overlijdensberichten. 'Lastig' erfgoed, zoals het graf van een NSBer, wordt in context geplaatst. Door de foto's van de personen die er zijn begraven en hun families, komt de geschiedenis van de begraafplaats tot leven. Het boek sluit af met een overzicht van de familienamen, het aantal begrafenissen per leeftijd, per jaar en per achternaam en

een plattgrond van de begraafplaats. Er is duidelijk veel archiefwerk gedaan en het is mooi om te zien dat ook zoveel historische documenten in het boek zelf zijn opgenomen. Deze publicatie nodigt zeker uit om de Oude begraafplaats van Lochem te bezoeken.

Koos Brandon Bravo

Eddy ter Braak, *Oude begraafplaats Lochem*. Herdruk. (Lochem: z.u., 2022; oorspronkelijke uitgave 2021), 140 pp., € 31,50, plus verzendkosten. Te bestellen per e-mail: hieropan10@gmail.com.

OP ZOEK NAAR HET GRAF VAN DE WEVER

Onlangs verscheen de Nederlandse vertaling van *The weaver's grave*, de in 1919 postuum verschenen novelle van de Ierse schrijver Seumas O'Kelly (ca. 1880-1918). Hierin draait het niet zozeer om de plot, want die is erg eenvoudig: op de plaatselijke begraafplaats Cloon na Morav gaat de kersverse weduwe van Mortimer Hehir, de wever uit de titel, samen met een spijkerslager, een steenbikker en twee grafdelvers op zoek naar het familiegraf van de overledene. Dat blijkt lastig te vinden,

maar uiteindelijk is de weduwe toch tevreden. *Het graf van de wever* verdient het vooral gelezen te worden vanwege de onderkoelde humor, geestige dialogen en mooie beschrijvingen. De begraafplaats komt echt tot leven: 'De monumenten die een dappere strijd om het bestaan hadden gevoerd, stonden daar aandoenlijk nutteloos te zijn. De ijdelheid van wat in schimmige tijden modieus was geweest, bracht de tranen in je ogen. [...] Sobere, zware stenen, aan de bovenkant met een beitel afgerond, vermoedelijk om ze iets menselijks te geven, stonden daar nu in grillige formaties scheef op hun sokkels, alsof de mensen aan wier nagedachtenis ze waren gewijd ze als een belediging hadden afgeschud.' Deze passage geeft een goede indruk van de soepele vertaling van Robert Dorsman, die de lichtheid van dit kleine boekje over grote thema's – zoals leven, liefde en dood, heden en verleden – goed heeft weten te vangen.

Wouter Schrover

Seumas O'Kelly, *Het graf van de wever*. Uit het Engels vertaald door Robert Dorsman, met een nawoord van Anne Francis Cavanaugh. (Amsterdam: Zirimiri Press, 2023) ISBN 978-94-90042-22-6, 96 pp., € 20,00.

KINDEREN OP ZOEK NAAR BEGRAAFPLAATSEN EN ANDERE MONUMENTEN

De stichting achter Open Monumentendag, Nederland Monumentenland, heeft lesmateriaal laten ontwikkelen om kinderen in het basisonderwijs (groep 7 en 8) op een laagdrempelige manier kennis te laten maken met monumenten. Het materiaal is grotendeels interactief en bestaat uit verschillende onderdelen.

Zo is er, ten eerste, een online Monumentenwereld met in totaal zestien monumenten, waaronder begraafplaats Zuiderhof in Hilversum. Leerlingen kunnen eenvoudig navigeren door de wereld en zo alle monumenten ontdekken. De informatie over de monumenten is summier, maar adequaat. Over Zuiderhof valt bijvoorbeeld te lezen: 'In Nederland zijn er meer dan 4.000 begraafplaatsen. Sommige bestaan al sinds de middeleeuwen. Hier zie je begraafplaats Zuiderhof in Hilversum. Het is ontworpen door Dudok en aangelegd in 1958-1964.'

De Hilversumse begraafplaats Zuiderhof in de online Monumentenwereld. Met de pijltjes kunnen leerlingen navigeren. Links zien ze op een plattegrond waar ze zijn in de online wereld. Het rechterkader laat met roze stipjes zien uit welke omgevingen de wereld bestaat: het dorp, de stad, het platteland en de kust. Het stipje van de omgeving waarin de leerling zich bevindt, knippert.

Monumentenquiz en route

Ten tweede is er een Monumentenquiz, die is ingebed in een interactieve themakaart met alle monumenten uit het Rijksmonumentenregister – alleen woonhuizen zijn uit privacyoverwegingen niet opgenomen. Leerlingen kunnen op de kaart op zoek gaan naar monumenten, ook in hun eigen omgeving. Wanneer ze een monument aanklikken, moeten ze een vraag over het betreffende monumenttype beantwoorden. Ze worden uitgedaagd om voorbeelden van alle monumenttypen te vinden en zo de maximale score te halen.

Ten derde kunnen scholieren aan de hand van de interactieve themakaart een eigen route – inclusief quizvragen – uitzetten. Die route kan vervolgens gelopen of gefietst worden. Dat is zonder twijfel een van de doelen van het lesmateriaal: dat leerlingen eropuit gaan om monumenten te bezoeken. Zo worden ze ook aangemoedigd om

naar een begraafplaats te gaan. Een dergelijk bezoek stelt, zoals in het vorige nummer van *Terebinth* duidelijk werd, wel specifieke pedagogische en didactische eisen, wil het succesvol zijn.

Spreekbeurtpakket

Om ervoor te zorgen dat scholieren zich verdiepen in een begraafplaats of ander monument bevat het lesmateriaal, ten vierde, een spreekbeurtpakket. In dit pakket vinden leerlingen weetjes en feitjes over monumenten, een stappenplan voor een spreekbeurt met verwijzingen naar nuttige internetbronnen, informatieve video's, een sjabloon voor een PowerPointpresentatie en hyperlinks naar beeldbanken voor beeldmateriaal.

Er is een docentenhandleiding beschikbaar met een beschrijving van de doelgroep en de leerdoelen, uitleg over de verschillende onderdelen, en didactische tips. Het lesmateriaal zit doordacht in elkaar, al is de *proof of the pudding* uiteraard *in the eating*. *Terebinth* is benieuwd naar de ervaringen van leerkrachten en hun leerlingen die met het materiaal aan de slag gaan en een bezoek aan een begraafplaats brengen.

Wouter Schrover

Interactieve kaart met verschillende monumenten in de Monumentenquiz. In de balk onderaan maken de icoontjes met een groene achtergrond duidelijk over welke monumenttypen de leerling de vraag al goed beantwoord heeft (in dit geval: verdedigingswerken en openbare gebouwen). De maximale score, die bovenaan het scherm staat weergegeven, is 14.

Praktijkvoorbeeld: scholieren op Maria Rust

De werkgroep Maria Rust in Rockanje vroeg zich al een tijdje af hoe ze scholieren in contact kon brengen met de oude begraafplaats. Korrie Korevaart, lid van de werkgroep, vertelt hoe het ervan kwam.

‘Kinderen zien we hier zelden, alleen een paar die een krans leggen bij de Dodenherdenking. Dit jaar ging het anders: de werkgroep belde bij de school aan, twee leerkrachten wilden er tijd in steken, het Comité Herdenking ’40-’45 zag het nut om meer kinderen over de oorlog na te laten denken, en er was financieel een mogelijkheid dat het Streekarchief Voorne-Putten mee kon doen.

Zo ontstond er een programma voorafgaand aan 4 mei. De twee docenten gaven de 53 kinderen van groep 7 een les over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de Anne Frank-krant, daarna kwam er iemand van het Streekarchief een les geven over de oorlogsjaren in het dorp, met historische foto’s en documenten. In april kregen de kinderen in vier groepen een rondleiding op Maria Rust waarbij we speciaal stilstonden bij graven die met de oorlog te maken hebben. Dat was ook het moment dat er veel andere vragen bij de kinderen loskwamen. Bij het oorlogsmonument, tegelijkertijd een graf omdat er gefusilleerden begraven zijn, vroegen ze: ‘Mevrouw, liggen de lijken overdwars of in de lengte?’ En elders: ‘Waarom zijn deze grafstenen zo klein?’ Sommigen vroegen zich af of er ook familieleden begraven waren. Eén meisje stond ’s middags alweer op de begraafplaats om aan haar moeder en oma – die niet eerder door het hek waren gekomen – te vertellen wat ze die ochtend had opgestoken.

Serie Leren op een begraafplaats

In hun leven leren mensen op allerlei manieren over sterven en dood. Aan het thema *de begraafplaats als klaslokaal* besteedt *Terebinth* dit jaar een reeks artikelen. In dit nummer: ter gelegenheid van Open Monumentendag – in het tweede weekend van september – aandacht voor lesmateriaal dat leerlingen kan stimuleren een monumentale begraafplaats te bezoeken. Zie openmonumentenklassendag.nl.

Voor de kinderen was er nog een overzichtelijke opdracht: schrijf een gedicht over een persoon die op Maria Rust ligt begraven met een connectie met de oorlog of over een aspect van de oorlog dat je heeft getroffen. Dat deden ze: met en zonder rijm, in kleuren, met tekeningen. Aan die gedichten kun je duidelijk zien wat de kinderen heeft geraakt en dat ze er flink over na hebben gedacht. De gedichten werden op de begraafplaats overhandigd aan de wethouder van Onderwijs. Bij die gelegenheid lazen kinderen ook hun gedicht voor en mochten ze bepalen waar zijn of haar gedicht werd neergezet. Want intussen waren er bordjes gemaakt en beschilderd door de werkgroepsleden. Daarop werden de handgeschreven gedichten geprikt en verspreid over de begraafplaats neergezet, op en buiten de graven.

Twee nabestaanden vonden dat minder fijn, zo’n bordje op ‘hun’ graf. Daarom staan ze nu verzameld rond de amberboom aan het begin van de begraafplaats, met een bordje erbij met toelichting. Bezoekers kunnen ze deze zomer nog lezen. Hoewel: niet alle inkt blijft leesbaar...’

Themadag Gedenkwaardig erfgoed op buitenplaatsen op 5 oktober 2023

TE GAST OP SLOT ZUYLEN EN BEGRAAFPLAATS OUD-ZUILEN

Slot Zuylen in Zuilen. Foto Bartho Hendriksen

Samenwerking en contact tussen erfgoedorganisaties – daar vaart iedereen wel bij. Daar staat Terebinth voor. Dat is ook niet zo vreemd: grafmonumenten horen bij de geschiedenis, wiens geschiedenis het ook is. Eerder heeft Terebinth een themanummer aan familiebegraafplaatsen gewijd. Nu komt er een verwante themadag, georganiseerd met de stichting Kastelen, (historische) Buitenplaatsen & Landgoederen (SKBL).

Deze dag is des te interessanter, omdat het programma plaatsvindt op een locatie waar funeraire geschiedenis en nieuwe ontwikkelingen samen te zien zijn. Ter inleiding van deze studiedag iets over het kader van plaats en programma.

Particuliere begraafplaatsen

De wet onderscheidt twee soorten begraafplaatsen: ‘algemene’ en ‘bijzondere’. Bijzondere begraafplaatsen zijn alle begraafplaatsen die niet in bezit van de overheid zijn. Eigenaars zijn kerken, stichtingen of individuen. We rekenen er de hervormde, katholieke, protestantse en joodse begraafplaatsen toe, evenals oorlogs- en natuurbegraafplaatsen. Particuliere begraafplaatsen vallen voor de wet onder de bijzondere begraafplaatsen, en familiebegraafplaatsen zijn daarvan een kleine deelverzameling. Die familiebegraafplaatsen zijn – het zal niet verbazen – vaak op een landgoed te vinden: landgoedbezitters willen bij uitstek ook na hun dood op eigen terrein blijven.

In het themanummer uit 2019 rond familiebegraafplaatsen zijn twee begraafplaatsen op een Gelders landgoed beschreven: op landgoed IJsselvliedt en op landgoed Tongeren. In dat nummer kwam ook Frans baron van Verschuer aan het woord, die uitlegde dat zijn familie er zeven jaar over had gedaan voordat in 2017 op hun landgoed Mariënwaard in Beesd de nieuwe familiegrafkelder, met plaats voor 25 kisten, gereed kwam. Treurig genoeg is hij inmiddels overleden, en is hij in deze kelder bijgezet.

De provincie Utrecht trad in dat nummer naar voren met de begraafplaats van de familie Van Tuyll van Serooskerken, niet ver van Slot Zuylen in Zuilen. Daar mochten ook de bewoners van het dorp Zuilen begraven worden.

Verder lezen?

Zie terebinth.nl/zuilen met artikelen uit *Terebinth* 2019-3 (familiebegraafplaatsen), 2020-4 (landgoed Eyckenstein in Maartensdijk), 2022-2 (mausoleum bij Huis Doorn), 2023-1 (begraven op stand). Zie ook het deel *Utrechtse Heuvelrug* uit de reeks *Funeraire Cultuur* (2004) en de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <https://kennis.cultureelerfgoed.nl> (over Particuliere begraafplaatsen in Nederland, zie de kaart voor Utrecht). Warm aanbevolen: Lenneke Berkhout en René Dessing, *Utrechtse buitenplaatsen. Lusthoven van adel, geestelijkheid en burgers*. (Heemstede: Kantoor Verschoor Boekmakers, 2021) ISBN 978-90-825893-5-1, 240 pp., € 22,50.

Willem René van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuilen en Westbroek, was al vroeg tegen het begraven in kerken. Hij liet als een van de eersten in Nederland, in 1781, een begraafplaats buiten de bebouwde kom aanleggen, die een jaar later op 17 maart in gebruik werd genomen. Een extra reden om juist hier een themadag te organiseren.

Utrechtse buitenplaatsen

Bijna vijftig jaar later, in 1829, kwam ook officieel het verbod op begraven in kerken. De meeste bezitters van kastelen, landgoederen en buitenplaatsen kochten een grafkelder op het dorpskerkhof of op de -begraafplaats. Een andere groep landeigenaren koos echter voor de aanleg van een begraafplaats of grafkelder op het eigen landgoed.

De provincie Utrecht telt in vergelijking met de andere provincies veel particuliere begraafplaatsen, zo'n 25 – vaak op een landgoed of buitenplaats en niet zelden op de Utrechtse Heuvelrug. Utrecht heeft dan ook meer historische buitenplaatsen dan andere provincies; er zal zeker een verband bestaan tussen het aantal particuliere begraafplaatsen en het aantal buitenplaatsen.

In 2021 verscheen de publicatie *Utrechtse buitenplaatsen: lusthoven van adel, geestelijkheid en burgers*. Wie deze rijke, handzame gids doorneemt, krijgt een indruk van wat er in de provincie te vinden is aan funerair erfgoed op kastelen, landgoederen en buitenplaatsen. De schrijvers bespreken 50 van de 114 historische buitenplaatsen; zij vatten een buitenplaats op als een samenhangend geheel van huis met omringende tuin. Pas op: de gids pretendeert geen volledigheid en niet alle genoemde begraafplaatsen of graven zijn publiek toegankelijk.

Programma

- 10.00-10.30 Ontvangst in het Koetshuis
- 10.30-10.40 Yvonne Molenaar, directeur sKBL, en Bartho Hendriksen, voorzitter stichting Terebinth: Welkomstwoord
- 10.40-11.10 Cultuurhistoricus Wim Cappers, oud-hoofd-redacteur van *Terebinth*: De funeraire cultuur op landgoederen sinds de negentiende eeuw
- 11.15-11.40 Bert Speulman, mededirecteur/compagnon van Natuurbegraafplaatsen van Waarde: De stichting van natuurbegraafplaatsen op landgoederen en buitenplaatsen, als onderdeel van natuurontwikkeling, -beheer en -behoud
- 11.45-12.10 Anita Veenendaal, juwelenexpert en taxateur: De emotionele en cultuurhistorische waarde van rouwjuwelen in relatie tot de adellijke rouwetiquette en de betekenis van de *sentimental jewelry* in de collectie van Slot Zuylen
- 12.10-12.15 Toelichting middagprogramma
- 12.15-13.15 Lunch
- 13.15-15.45 Excursie met een bezoek aan Slot Zuylen en de buitenbegraafplaats Oud-Zuilen
- 16.00-17.00 Afsluiting met gezamenlijk drankje in het koetshuis

Plaats: Slot Zuylen, Tournooiveld 1, 3611 AS Oud-Zuilen.
Deelnamekosten: € 65,- / € 75,- p.p. Voor nadere details en aanmelding (z.s.m.): skbl.nl

Wat komen we in deze gids aan funerair erfgoed tegen? De buitenplaats Soestbergen (de latere Eerste Algemene Begraafplaats van de gemeente Utrecht), het mausoleum van keizer Wilhelm II bij Huis Doorn, het familiegraf Godin de Beaufort op de Folcoldusheuvel bij landgoed Maarsbergen, de Tombe van Nellesteijn in Leersum, familiegraf en natuurbegraafplaats Prattenburg in Rheden, de grafkelder op landgoed Eyckenstein in Maartensdijk, begraafplaats Oud-Zuilen en de begraafplaats van de Reguliere Kanunnikessen van Het Heilig Graf bij buitenplaats Doornburgh aan de Vecht. Kasteel Amerongen heeft overigens een kleine dierenbegraafplaats op het terrein, naast een paardengraf. Zonder uitpuittend te zijn geeft dit lijstje een indruk van wat de provincie Utrecht te bieden heeft. Er geldt maar één advies: op pad!

Wim Cappers zal op 5 oktober meer vertellen over het onderwerp en de bredere context schetsen.

Kruisbestuiving

De donateurs van Terebinth krijgen door de themadag een indruk van de activiteiten van sKBL en van het leven op een landgoed in verleden, heden en toekomst. Doel van deze themadag is ook de vrienden en donateurs van de sKBL kennis te laten maken met het werk van Terebinth en de funeraire cultuur op landgoederen. Terebinth hoopt nog vaak over gedenkwaardig erfgoed op buitenplaats, landgoed en kasteel te publiceren. We zouden bezitters en gebruikers aan de historie en kennis ervan te delen – neem contact met de redactie op!

Familiegraf van Willem René van Tuyll van Serooskerken, op begraafplaats Oud-Zuilen. Foto Bartho Hendriksen

4 OKTOBER: PLATFORM FUNERAIR ERFGOED

Op woensdag 4 oktober vindt de volgende bijeenkomst van het Platform Funerair Erfgoed plaats, met als thema: beleving van begraafplaatsen. Aanmelding via de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: cultureelerfgoed.nl, zie Agenda.

5 OKTOBER: THEMADAG GEDENKWAARDIG ERFGOED OP BUITENPLAATSEN

Samen met de stichting Kastelen, (historische) Buitenplaatsen en Landgoederen organiseert Terebinth een themadag over funerair erfgoed op buitenplaatsen. Zie pp. 28 en 29.

7 EN 8 OKTOBER: NATIONAAL BLOEMBOLLENWEEKEND

Dit jaar beleven we het eerste Nationale Bloembollenweekend, een idee van landschapsarchitecte Ada Wille. Doel is om tijdens dat weekend zoveel mogelijk (biologische) bloembollen te planten, als poging om insecten van een langer bloeiseizoen met meer stuifmeel te voorzien. Nieuwe en oude begraafplaatsen en kerkhoven zijn bij uitstek geschikt voor stemmige of meer kleurige bloemen. Dit weekend is een goed excuus om buurt, kinderen en nabestaanden in te schakelen. Een publieksvriendelijke natuuractie! Zie steenbreek.nl.

12 OKTOBER: LOB-STUDIEDAG BIODIVERSITEIT OP BEGRAAFPLAATSEN

Op 12 oktober organiseert de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) in samenwerking met het opleidingsinstituut IPC Groene Ruimte een studiedag over Biodiversiteit op begraafplaatsen. Dat is het moment van de presentatie van de nieuwe uitgave *Biodiversiteit op begraafplaatsen*, een handleiding voor beheerders, waaraan onder anderen Eward Timmerman en Ada Wille meewerken. Zie begraafplaats.nl.

Zie de website voor de actuele agenda: terebinth.nl.

GOUDEN TEREBINTH 2024

De deadline voor de kandidaatstelling voor de volgende Gouden Terebinth komt snel dichterbij: 22 oktober 2023, zoals aangekondigd in nummer 2 van *Terebinth*.

Welke persoon, instelling of organisatie heeft zich dusdanig ingespannen voor behoud en beheer van funerair erfgoed dat die de Gouden Terebinth 2024 verdient? Aarzel niet: meld uw eigen werkgroep aan of een andere kandidaat die u bewondert om zijn of haar inspanningen op funerair terrein. Blinkt een gemeente uit in het behoud van funerair erfgoed, of een instelling in het vragen van aandacht voor de funeraire cultuur in dorp, stad of regio? Zet hun activiteiten in het zonnetje. De winnaar ontvangt een wisseltrofee, een schildje en een bedrag van 1.000 euro, te besteden aan een funerair doel. De tweede en de derde prijs bestaan uit 250 euro elk.

De voorbereidende werkgroep, onder bezielende leiding van Anita van Breugel, stelt de nominatie van drie op, die in december bekendgemaakt wordt. Uit de drie genomineerden kiest een deskundige jury in januari 2024 de winnaar.

Meer informatie, met aanmeldingsformulier, is te vinden op onze website.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

BEGRAAFPLAATSEN ALS VIRALE CONTENT

De Amerikaanse Rosie Grant ging eind 2022 viraal op de populaire app TikTok, waar men filmpjes van zo'n dertig seconden lang deelt. Tijdens een stageperiode als digitale archivaris bij het Congressional Cemetery in Washington D.C. begint ze een TikTok-pagina waarin ze in korte video's feitjes en grapjes over begraafplaatsen deelt. Aanleiding is een online artikel waarin ze leest over het graf van Naomi Miller-Dawson in het Green-Wood Cemetery in New York. Een uitgesproken graf omdat er bovenop de grafsteen een opengeslagen boek is uitgehouden. Op de pagina's staat een recept voor spritsen (p. 4). Ze filmt het bezoek aan het graf en haar poging om de koekjes ook daadwerkelijk te bakken.

Het blijkt een succes en mensen tippen haar over andere grafstenen met recepten. Dat eten en de dood samengaan, is natuurlijk geen geheim. Zie elders in dit nummer. Grant schrijft dat ze door het succes van haar pagina 'Gravetok' ontdekt. Dat is een tag (zoekwoord) waaronder op TikTok begraafplaatsfilmpjes worden geplaatst. Wanneer ik deze tag volg, vind ik filmpjes waarin grafstenen worden schoongemaakt of interessante en bijzondere graven worden getoond, maar ook filmpjes waarin uitvaartbegeleiders en begraafplaatsbeheerders hun werkzaamheden tonen.

Virale filmpjes hebben wel altijd een schaduwzijde. Nu denk ik niet dat het bezwaarlijk is als er mensen op zoek gaan naar recepten op begraafplaatsen, maar bij de schoonmaakfilmpjes bestaat de kans dat mensen niet goed voorlicht worden en dit na gaan doen, terwijl ze niet weten hoe je een grafsteen juist en verantwoord schoonmaakt. Maar het leukste van deze filmpjes vind ik dat ze een tijdsbeeld vastleggen. Met (funerair) erfgoed leven wij veel in het verleden: we duiken meteen de archieven in. In een van haar interviews vertelt Grant evenwel dat het oudste graf met een recept dat ze heeft gevonden, uit 1994 stamt. De grafstenen zijn in de afgelopen dertig jaar veel persoonlijker geworden en dat zie je op deze filmpjes. Ze leggen de recente geschiedenis van de grafcultuur vast.

Wat ik mis, is de Nederlandse kant. Nederlandse begraafplaatsen en uitvaartbegeleiders hebben inmiddels de sociale media zoals Instagram gevonden, maar op TikTok zien we ze nog niet. Uiteraard is een foto sneller gemaakt dan een filmpje, maar ze zouden er vast een nieuwe groep, of generatie, mee kunnen aantrekken. De Amerikaanse content is interessant, maar zo vaak kom ik niet in New York. En ik heb ook zo'n vermoeden dat wij als 'nuchtere Nederlanders' minder snel een recept op een graf zouden zetten. Wat is dan de moderne Nederlandse grafcultuur? Ik zie de filmpjes graag online.

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Chris Potze, docent aan het Zone-College in Zwolle. Maar niet lang meer, want hij gaat binnenkort met pensioen.

Vastomlijnde pensioenactiviteiten heeft Potze nog niet bedacht, maar 'iets met groen' wordt het zeker. Alles wat groeit en bloeit heeft zijn hart. Zelf deed hij de Middelbare Tuinbouwschool gevolgd door de agrarische lerarenopleiding op de Stoas Hogeschool.

NETHEIDSNIVEAU

Het Zone-College biedt drie cursussen aan die betrekking hebben op de begraafplaats: Werken op de begraafplaats, Beheer begraafplaatsen en Management begraafplaats. In 1993 merkte Wim Vlaanderen, oud-beheerder van begraafplaats Kranenburg in Zwolle, dat de groenmensen op begraafplaatsen bepaalde vaardigheden misten, waaronder het voorlopen (bij de begrafenisstoet) en de omgang met de dood en de nabestaanden. Hij nam het initiatief voor deze cursussen.

Potze gaf al zeventien jaar les toen hem in 1998 gevraagd werd de cursus Beheer begraafplaatsen over te nemen: 'Ik kwam al veel op Kranenburg voor groenonderhoud, zoals snoeien, heide knippen en kantjes steken. Het netheidsniveau lag nog hoog...'

Alle aspecten van de dood en het begraven worden in de cursussen behandeld: de historie van begraven vanaf de klokbekercultuur en graf delven tot ruimen en wetgeving. Hij geeft de cursus niet alleen, want wetgeving is 'voer voor juristen'. Zijn lessen geeft hij gedeeltelijk op locatie. Dat kan een bezoek aan een begraafplaats, steenhouwer of crematorium inhouden. Maar hij doceert ook persoonlijke begeleiding: 'Naast voorlopen en begraven zijn persoonlijke wensen belangrijker geworden.'

In zijn loopbaan als docent heeft Chris Potze de ontwikkeling van 'netjes' naar ecologisch meegemaakt: 'Het idee over groenbeheer ontwikkelt zich. De Zwolse begraafplaats Bergklooster werd regelmatig keurig gemaaid, nu maar eens per jaar, waardoor inheemse flora en biodiversiteit een kans krijgen. Dat maakt het werk interessant.'

Ziet hij verschil tussen regulier groenonderhoud en dat op de begraafplaats? 'Er zijn veel overeenkomsten, bijvoorbeeld snoei-beheer.

Je werkt in beide gevallen met een beheerplan. Alleen heb je op een begraafplaats andere regels. Zo hoort de particuliere grafbeplanting bij het graf. Cursisten willen dood plantmateriaal nog wel eens opruimen, maar dat is niet altijd aan ons.'

OMSLAG NAAR KLEUR

Meerdere aspecten vindt Potze belangrijk om mee te geven aan zijn studenten: 'Hoe om te gaan met publiek en begraafplaats. Het ontstaan van begraafplaatsen. Uitbreiden versus ruimen. Inventariseer, kijk goed wat waardevol is. Bewaar niet alleen het monument van de burgemeester, misschien ook dat van de zwerver of de dorpsgek. Ook de steensoort kan de reden zijn, of een grafscript. Onder omgaan met publiek valt niet alleen: hoe spreek je mensen aan, maar ook: hoe weet je of iemand behoefte heeft aan een gesprek en

Chris Potze, docent met een groen hart. Foto Bert Pierik.

hoe breek je het gesprek af wanneer je weer aan het werk moet. En de meest gestelde vraag die een groenmedewerker kan verwachten, is: *Waar ligt oma?*

Interessant vindt Chris Potze de omslag naar kleur op begraafplaatsen: 'Vaak had je een treurboom en een conifeer, nu bloeien er gele narcissen en zit er meer kleur in de beplantingskeuze. Ook het ecologische aspect, de inheemse beplanting, krijgt meer aandacht. We maaien extensief, waardoor bijvoorbeeld orchideeën kunnen terugkomen. Maaisel laten we eerst liggen, zodat de zaden drogen en eruit vallen.'

BEHOUD IS BELANGRIJK

'De kleding is ook veranderd. Kleed je je überhaupt nog om als je naar een begrafenis gaat? Hoe verder naar achter in de rij volgers, hoe dagelijks de kleding. Vroeger was iedereen stemmig gekleed. Het zijn omslagen die wij mensen moeten maken. Waren we gewend aan nette strakke begraafplaatsen, nu gaat het er soms een stuk "wilder" aan toe. In het begin gaf dat discussie: het is hier een bende met dat lange gras... Nu, een paar jaar verder, heeft men het meer geaccepteerd.'

Behoud is belangrijk, vindt Potze. De beheerder moet weten wat en wie er op zijn begraafplaats liggen: 'Het is weliswaar een bedrijf geworden met inkomsten en uitgaven, en je kunt nu eenmaal niet alles bewaren, maar je moet wel op de hoogte zijn.'

Het mooiste van begraven vindt hij dat je nog een tijd in herinnering blijft: 'Als je rondloopt

over de begraafplaats van je eigen dorp, zie je de namen weer van mensen die je hebt gekend en dan denk je: o ja, die en die.' Anders dan bij de, veelal vergrijsde, groep vrijwilligers op begraafplaatsen is er voor de cursussen van het Zone-College volop belangstelling onder de professionals in spe, zowel jongeren als herintreders: 'Het worden niet allemaal hoveniers, ze komen op verschillende plekken terecht zoals in de bosbouw, bij het landschapsbeheer, het waterschap en ook op begraafplaatsen. En die zijn allemaal uniek.'

Tjitske Zuiderbaan

TOEN... IN ZUTPHEN

309 M. Barlet c. H. Ramp	347 Anna Meyers
310 modo Maria Schouten	348 } Arcus vanasse
311 de Bij, Voorsinger	349 } .....
312 Jan Coert	350 .....
313 Jan te Winkel	351 Peeter van der
314 } Hendrik Backer	352 Stoffel van Meets
315 }	353 Jan van der
316 wed. Worms	354 modo Jan Jansz 1741
317 } Hendr. Haack	355 modo Hendrick Jansz 1741
318 }	356 Hanneken Jansz 1742 1741
319 } wed. van Ree	357 modo Jansz Comp 1742 1741
320	358 .....
321 met gadenan de gaderdelle	359 Jan Haack
322 }	360 .....
323 }	361 .....
324 }	362 derk de Wagmeester
325 }	363 Haack Haackman
326 }	364 Christiaan Wijnbergen
327 }	365 .....
328 }	366 Jan greve
329 }	367 modo Willem Nieuwenhuis
330	368 .....
331 }	369 .....
332 }	370 .....
333 }	371 } Jacob Horange
334 }	372 } .....
335 }	373 Hendrik Wecink
336 }	374 Frans Jansen
337 }	375 Weisel Houtink
338 }	376 derk Garnt Leo
339 }	377 Hendrik ter Haver
340 }	378 Wouter van Til
341 }	379 .....
342 }	380 } .....
343 }	381 } Jan van Beek Brouwer
344 }	382 David Staclwaker
345 }	383 Piigo Egberts
346 }	384 .....
347 }	385 .....
348 }	386 Bernt Seygers

Van de Walburgiskerk en het omliggende kerkhof is een grafregister bekend, bijgehouden tussen circa 1721 en 1830. Het wordt bewaard in het Regionaal Archief Zutphen (NL-ZuRAZ, nr. 0062, inv.nr. 1431, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zutphen). Louis Peeters (zie p. 8) fotografeerde een willekeurige bladzijde en maakte een transcriptie. Vanaf de Franse tijd, in 1811, wordt een achternaam verplicht. Veel mensen kiezen daarvoor hun beroep. In de lijst worden zoal genoemd: pruikmaker, wijnkoper, brouwer en wagenmeester. Het woord 'modo' voor een naam geeft aan dat het graf een nieuwe eigenaar heeft; in het Nederlands staat er dan 'nu' of 'nu ter tijt'. De bladzijde begint met de namen: 309 M. Barlet en H. Ramp / 310 modo Maria Schouten / 311 de Bij, voorsinger / 312 Jan Coert / 313 Jan te Winkel / 314/315 Hendrik Backer / 316 wed[uwe] Worms / 317/318 Hendr[ik] Haack / ...